

ART I MORT AL MONTGÓ

LA COVA DEL
BARRANC DEL
MIGDIA DE XÀBIA

Rituales funerarios
en un santuario del
III milenio a.C.

ART I MORT AL MONTGÓ

LA COVA DEL BARRANC
DEL MIGDIA DE XÀBIA

Rituales funerarios en un
santuario del III milenio a.C.

MARQ, Febrero – Abril 2013. *MARQ, febrer - abril 2013.*

ORGANIZA. ORGANITZA

Fundación C. V. MARQ
Diputación de Alicante
Ajuntament de Xàbia
MARQ, Museo Arqueológico de
Alicante
Museu Arqueològic i Etnogràfic
«Soler Blasco» de Xàbia

COLABORA. COL-LABORA

Fundación CIRNE
Ministerio de Educación, Cultura y
Deporte

FUNDACIÓN C.V. MARQ / MARQ FUNDACIÓ C.V. MARQ / MARQ

Director Gerente de la Fundación
Director Gerent de la Fundació
Francisco Sirvent Belando

Director Técnico. *Director tècnic*
Manuel H. Olcina Doménech

Director de Exposiciones.
Director d'exposicions
Jorge A. Soler Díaz

Conservador Cataloguista.
Conservador cataloguista
Rafael Azuar Ruíz

Comisariado. *Comissariat*
Joaquim Bolufer Marqués
Marco Aurelio Esquembre Bebia
Jorge A. Soler Díaz

PRODUCCIÓN EXPOSICIÓN. PRODUCCIÓ EXPOSICIÓ

Diseño. *Disseny*
La Banyera

Producción en MARQ. *Producció en MARQ*
Unidad de Exposiciones y Difusión.
Unitat d'Exposicions i Difusió
Juan A. López Padilla
José L. Menéndez Fueyo
Teresa Ximénez de Embún Sánchez
Lorena Hernández Serrano

Producción en Museo de Xàbia.
Producció en Museu de Xàbia
Joaquim Bolufer Marqués
Josep Buiques Català
Maite Vilaplana Blasco

Producción Fundación CIRNE.
Producció en Fundació CIRNE
Enric Martínez García
Jesús Sampedro
Xavier Bernia
José María Recuerda
Felipe Aguera
Antoni Espinós i Quero

Producción Ejecutiva. *Producció executiva*
Alavés Montajes y Realización S. L.

Restauración en MARQ
Restauració al MARQ
Silvia Roca Alberola
Elena Santamarina Albertos
Antonio Chumillas Sáez

Restauración en Museo de Xàbia.
Restauració al Museu de Xàbia
Victòria Cardona Cruanyes
Toñi Soler Cruañes

Textos de los paneles. *Textos dels panells*
Joaquim Bolufer Marqués
Juan de Dios Boronat Soler
Yolanda Carrión Marco
Marco Aurelio Esquembre Bebia
Consuelo Roca de Togores Muñoz
Jorge A. Soler Díaz

Traducción de textos al valenciano.
Traducció dels textos al valencià
Pepa Roig Sarrion
Joaquim Bolufer Marqués

Traducción de textos al inglés.
Traducció dels textos a l'anglès
AMVX (Associació Amics del Museu
de Xàbia)

Fotografías. *Fotografies*
Arxiu Museu de Xàbia
ARPA Patrimonio
Arxiu Fundació CIRNE
Joan Sala i Bernabeu

Audiovisuales. *Audiovisuals*
Art i Mort al Montgó. La Cova del
Barranc del Migdia.

Dirección. *Direcció*
Marco Aurelio Esquembre Bebia
Producción. *Producció*
Manuel Soler Llorca
Producción Ejecutiva. *Producció executiva*
ARPA Patrimonio.
José Ramon Ortega Pérez
Montaje 3D. *Muntatge 3D*
Daniel Tejerina Antón
Eduard Torres Moncho

Página Web. *Pàgina web*
Ignacio Hernández Torregrosa
Lorena Hernández Serrano

Realidad Aumentada.
Realitat augmentada
Javier Esclapés Jover

Seguros. *Assegurances*
AON
Mapfre Empresas

Actividades Didácticas.
Activitats didàctiques
Gemma Sala Pérez
Rafael Moya Molina
José María Galán Boluda

Mantenimiento. *Manteniment*
Juan José Muñoz Pérez
Ignacio Andreu Asuar
Francisco Martín Díaz

Seguridad. *Seguretat*
Tomás Jiménez Pareja

Agradecimientos. *Agraïments*
Felipe Aguera Plaza
Virginia Barciela González
Olímpia Bas Costa
Josep Casabò Bernad
Javier Fernández López de Pablo
Carlos Ferrer García
Jesús García Soler
Alfonso Grimalt Pedrós
Mauro S. Hernández Pérez
Dr. Kurt W. Alt
Rafael Martínez Valle
Francisco Javier Mulet Pedrós
Josep Lluís Pascual Benito
Guillem Pérez Jordá
Cristina Roth
José Serra Bolufer
Rafel Serra Bolufer

Grupo de Rescate del Consorcio
Provincial Bomberos de Alicante
Centre Excursionista de Xàbia
Grup Espeleològic de Gata
Universitat d'Alacant

MARQ - Museo Arqueológico y Fundación C. V. MARQ.

*MARQ - Museu Arqueològic i
Fundació C. V. MARQ*

Unidad de Colecciones y Excavaciones.
Unitat de Col·leccions i Excavacions.
Miguel Benito Iborra
Julio J. Ramón Sánchez
Consuelo Roca de Togores Muñoz
Anna García Barrachina
Antonio Guilbert Mas
Adoración Martínez Carmona
Elisa Ruiz Segura
Eva Tendero Porras
Enric Verdú Parra

Biblioteca. *Biblioteca*
Carmina Ferrero Valls
Remedios Gómez Llopis

Unidad Administrativa y Económica.

Unitat Administrativa i Econòmica
Ana Gil Álvarez
M.ª Ángeles Agulló Cano
Rosario Masanet Rameta
Olga Manresa Bevià
M.ª José Seva Rovira
Anabel Cortés Estela
Pilar López Iglesias
Yasmina Campello Carrasco
Francisco Praes Gonzalez
M.ª José Varó Garcia

Comunicación y Difusión.

Comunicació i Difusió
Marisa Botella Montoya
Aurora Cerdá Fuentes
Manuel Molina Martínez

Atención al Público. *Atenció al públic*

Juan José Ramos Sequeiro
Carlos Pascual Climent
Florentino Lacal Hita
M.ª Asunción Poveda López

CATÁLOGO. *CATÀLEG*

Textos y Fichas. *Textos i fitxes*
Joaquim Bolufer Marqués
Juan de Dios Boronat Soler
Yolanda Carrión Marco
Carolina Doménech Belda
Marco Aurelio Esquembre Bebia
Consuelo Roca de Togores Muñoz

Fotografías. *Fotografies*
Enric Martínez García
Museu Arqueològic i Etnogràfic
Municipal Soler Blasco
ARPA Patrimonio

Coordinación de la edición.
Coordinació de l'edició
Joaquim Bolufer Marqués
Juan A. López Padilla

Diseño y maquetación.
Disseny i maquetació
La Banyera

Impresión. *Impressió*
Imprenta Provincial

Depósito legal:
Dipòsit legal:
A-85-2013

I.S.B.N.: 978-84-616-3147-6

Luisa Pastor Lillo

Presidenta de la Diputació Provincial de Alicante y de la Fundació Comunitat Valenciana MARQ
Presidenta de la Diputació Provincial d'Alacant i de la Fundació Comunitat Valenciana MARQ

La exposición **ART I MORT AL MONTGÓ. LA COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA DE XÀBIA. Rituales funerarios en un santuario del III milenio a.C.** es una iniciativa del Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal "Soler Blasco" en la que el MARQ ha colaborado de manera estrecha. La muestra trata los resultados de las excavaciones arqueológicas desarrolladas entre 2009 y 2012 en esta cueva, fechas durante las que se realizaron cuatro campañas coodirigidas por los arqueólogos Joaquim Bolufer Marques, Juan de Dios Boronat Soler, Marco Aurelio Esquembre Bebia y Jorge A. Soler Díaz. La sala "Conde de Lumiares" del Museo Arqueológico Provincial de Alicante mostrará desde febrero a abril los hallazgos de las cuevas de la zona norte de la provincia que nunca antes se habían expuesto por hallarse en estudio.

Las excavaciones han sido patrocinadas por la Fundación CIRNE de Xàbia, institución privada sin ánimo de lucro que tiene entre sus fines impulsar acciones encaminadas a la promoción, difusión y conservación del patrimonio histórico artístico y documental de La Marina.

*L'exposició **ART I MORT AL MONTGÓ. LA COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA DE XÀBIA. Rituales funerarios en un santuario del III milenio a.C.** és una iniciativa del Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal "Soler Blasco" en la qual el MARQ ha col·laborat estretament. La mostra tracta els resultats de les excavacions arqueològiques desenvolupades entre 2009 i 2012 en esta cova, dates durant les quals es van realitzar quatre campanyes coodirigides pels arqueòlegs Joaquim Bolufer Marqués, Juan de Dios Boronat Soler, Marco Aurelio Esquembre Bevia i Jorge A. Soler Díaz. La sala "Conde de Lumiares" del Museu Arqueològic Provincial d'Alacant mostrarà des de febrer a abril les troballes de les coves de la zona nord de la província que mai abans s'havien exposat per trobar-se en estudi.*

Les excavacions han sigut patrocinades per la Fundació CIRNE de Xàbia, institució privada sense ànim de lucre que té entre els seus fins impulsar accions encaminades a la promoció, difusió i conservació del patrimoni històric artístic i documental de la Marina.

Por contener representaciones de Arte Esquemático, la cavidad está reconocida dentro del Arte Rupestre del Arco Mediterráneo de la Península Ibérica y desde 1998 se incluye en la lista de Patrimonio de la Humanidad de la Unesco. La participación del MARQ en el proyecto, aportando sus especialistas en Prehistoria y Antropología Física y sufragando dataciones de Carbono 14, ha hecho idónea la inclusión de esta exposición en su programa de 2013, guardando ahora el formato de excelencia que caracteriza las producciones del MARQ.

El montaje Art i Mort al Montgó. La Cova del Barranc del Migdia de Xàbia que ha proyectado el MARQ revela al detalle los trabajos y el proceso de investigación y estudio que se está llevando a cabo en el yacimiento. Al montaje expositivo lo acompaña la proyección del audiovisual ART i MORT al MONTGÓ, proyectándose en un espacio integrado en la sala para que el público conozca de primera mano los hallazgos, la metodología y la opinión de los expertos que participan en el proyecto.

Finalmente, me gustaría agradecer al Ayuntamiento de Xàbia, en nombre del MARQ y de la Diputación de Alicante, su implicación y aportación a este proyecto, en el que también ha colaborado la Fundación CIRNE.

Pel fet de contindre representacions d'art esquemàtic, la cavitat està reconeguda dins de l'Art Rupestre de l'Arc Mediterrani de la península Ibèrica i des de 1998 s'inclou en la llista de Patrimoni de la Humanitat de la UNESCO. La participació del MARQ en el projecte, que aporta els seus especialistes en Prehistòria i Antropologia Física i sufraga datacions de carboni 14, ha fet idònia la inclusió d'esta exposició en el seu programa de 2013, el format de la qual manté l'excel·lència que caracteritza les produccions del MARQ.

El muntatge Art i Mort al Montgó. La Cova del Barranc del Migdia de Xàbia que ha projectat el MARQ revela al detall els treballs i el procés d'investigació i estudi que s'està duent a terme en el jaciment. Al muntatge expositiu l'acompanya la projecció de l'audiovisual ART i MORT al MONTGÓ, el qual es projecta en un espai integrat en la sala perquè el públic conega de primera mà les troballes, la metodologia i l'opinió dels experts que participen en el projecte.

Per acabar, voldria agrair a l'Ajuntament de Xàbia, en nom del MARQ i de la Diputació d'Alacant, la seua aportació i implicació en aquest projecte, en el qual ha col·laborat també la Fundació CIRNE.

José F. Chulvi Español

Alcalde de Xàbia

La recuperación de la Cova del Barranc del Migdia en el Montgó y su puesta en valor para su estudio científico y la consiguiente difusión cultural, es hoy para Xàbia y la Marina Alta una de las más grandes iniciativas de investigación arqueológica.

Desde que en el año 2009 la Fundació CIRNE impulsara las primeras excavaciones científicas hasta hoy, en la cuarta campaña, los resultados obtenidos han sido sorprendentes, ya que se trata de un singular yacimiento calcolítico, de carácter funerario y un lugar sagrado, bien conservado, que ha ofrecido restos humanos y materiales de los primeros pobladores del entorno del Montgó.

Esta iniciativa cumple decididamente uno de los objetivos en los que no debemos dejar de trabajar, y este no es otro que la recuperación y promoción de nuestro patrimonio histórico y artístico. Y en ello se han implicado, en este caso, el Museu Arqueològic i Etnogràfic de Xàbia, el MARQ y un plantel de

La recuperació de la Cova del Barranc del Migdia al Montgó i la seua posada en valor per a l'estudi científic i la consegüent difusió cultural, és hui per a Xàbia i la Marina Alta una de les més grans iniciatives d'investigació arqueològica.

Des que l'any 2009 la Fundació CIRNE impulsara les primeres excavacions científiques fins hui, en la quarta campanya, els resultats obtinguts han sigut sorprenents, ja que es tracta d'un singular jaciment calcolític, de caràcter funerari i un lloc sagrat, ben conservat, que ha oferit restes humanes i materials dels primers pobladors de l'entorn del Montgó.

Esta iniciativa compleix decididament un dels objectius sobre els qual no hem de deixar de treballar, què no és altre sinó la recuperació i promoció del nostre patrimoni històric i artístic. I en això s'han implicat, en este cas, el Museu Arqueològic i Etnogràfic de Xàbia, el MARQ i un planter d'arqueòlegs que han utilitzat una metodologia d'avantguarda i noves tècniques en

arqueólogos que han utilizado una metodología de vanguardia y novedosas técnicas de procesamiento de archivos y difusión. Prueba de todo ello ha sido el proyecto subvencionado por el Ministerio de Cultura, materializado en la exposición "Art i mort al Montgó. La Cova del Barranc del Migdia" que ha cumplido con creces su función divulgadora con una puesta en escena espectacular, ahora permanente en nuestro Museu de Xàbia.

Con esta nueva muestra, el arte, la historia y, en definitiva, la cultura salen de su ámbito estricto para mostrar en toda su riqueza su carácter propio, enraizado a la vez con la amplia y densa cultura mediterránea que desde la antigüedad ha existido en estas tierras.

Bienvenidas sean iniciativas y proyectos de este gran calibre intelectual y científico que desde todas las instituciones debemos seguir apoyando y respaldando. Algo de lo que no me cabe duda que seguiremos haciendo, porque la cultura es la base del progreso humano.

el processament dels arxius i la seua difusió. Prova de tot això ha sigut el projecte subvencionat pel Ministeri de Cultura, materialitzat en l'exposició "Art i mort al Montgó. La Cova del Barranc del Migdia" que ha complit amb escreix la seua funció divulgadora amb una posada en escena espectacular, ara permanent en el nostre Museu de Xàbia.

Amb esta nova mostra, l'art, la història i, en definitiva, la cultura, ixen del seu àmbit estricte per a mostrar en tota la seua riquesa el seu caràcter propi, arrelat alhora amb l'àmplia i densa cultura mediterrània que des de l'antiguitat ha existit en estes terres.

Benvingudes siguen iniciatives i projectes d'este gran calibre intel·lectual i científic que des de totes les institucions hem de continuar recolzant i abonant. Qüestió, que sense cap mena de dubte, continuarem fent, perquè la cultura és la base del progrés humà.

ART I MORT AL MONTGÓ

LA COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA DE XÀBIA

RITUALES FUNERARIOS EN UN SANTUARIO DEL III MILENIO A.C.

Joaquim Bolufer Marqués
Juan de Dios Boronat Soler
Marco A. Esquembre Bebia
Consuelo Roca de Togores Muñoz
Jorge A. Soler Díaz

En el año 2009 se inició el proyecto de excavación de la Cova del Barranc del Migdia, una cavidad de enorme interés científico que en los círculos de investigación se reconoce desde hace una veintena de años¹ tras su descubrimiento en 1989 por parte del Centre Espeleològic de Gata de Gorgos. Recién acabada la cuarta campaña (11 Diciembre al 14 de Enero 2013) no puede establecerse un balance más positivo, una vez que se ha actuado sobre uno de los pocos yacimientos funerarios del Neolítico Final- Calcolítico que conservan los depósitos *in situ*, alcanzándose excelentes resultados que, de manera obvia, en este catálogo sólo se pueden comentar a modo de avance sucinto y en clave divulgativa. Hay que hacer notar que se actúa en un santuario, un lugar sacro señalado no sólo por contener huesos humanos y vestigios materiales del rito que los pobladores del entorno del Montgó guardaran en el III milenio antes de nuestra era (en adelante, *ane*²) a la hora de inhumar sus muertos y honrar a sus ancestros, sino también por recoger esas magníficas representaciones de arte rupestre que han hecho referencia de esta cueva de tan difícil acceso como espléndida visibilidad.

*L'any 2009 es va iniciar el projecte d'excavació de la Cova del Barranc del Migdia, una cavitat d'enorme interès científic reconeguda en els cercles d'investigació des de fa una vintena d'anys¹ d'ençà que va ser descoberta l'any 1989 pel Centre Espeleològic de Gata de Gorgos. Enllestida fa no res la quarta campanya (de l'11 desembre al 14 de gener 2013), no podem establir un balanç més positiu, després d'haver actuat sobre un dels pocs jaciments funeraris del neolític final-calcolític que conserven els dipòsits *in situ*, i en el qual hem aconseguit excel·lents resultats que, en este catàleg només es poden comentar a manera d'avanç succint i en clau divulgativa. Cal fer notar que s'actua en un santuari, un lloc sacre assenyalat no sols per contindre ossos humans i vestigis materials del ritu, que els pobladors de l'entorn del Montgó guardaren en el III mil·lenni abans de la nostra era (a partir d'ara, *ane*²) a l'hora d'inhumar els seus morts i honrar els seus ancestres, sinó també, per acollir eixes magnífiques representacions d'art rupestre que han fet d'aquesta cova, de tan difícil accés com a esplèndida visibilitat, una referència.*

¹ Para las referencias previas sobre la Cova del Barranc del Migdia puede consultarse: Casabó, J.A., Martínez, E. y San Pedro, J. (1997) Art Rupestre al Montgó. *Aguaites. Revista d'Investigació i Assaig*. Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, 13-14. Xàbia, 183-221, y Soler Díaz, J.A. (1997) La "Cova del Montgó" en el marc del fenomen funerari del III mil·lenni a.C. a la Marina Alta. *Aguaites. Revista d'Investigació i Assaig*. Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, 13-14, p. 127-156, Xàbia. También Soler Díaz, J.A. (2002) *Cuevas de inhumación múltiple en la Comunidad Valenciana*. Real Academia de la Historia-Diputación Provincial de Alicante, vol. I, p. 192-193, Alicante-Madrid.

² Todas las referencias cronológicas de este texto se realizan conforme a parámetros de C14 calibrado.

¹ Per a les referències prèvies sobre la Cova del Barranc del Migdia podeu consultar: Casabó, J.A., Martínez, E. i San Pedro, J. (1997) Art Rupestre al Montgó. *Aguaites. Revista d'Investigació i Assaig*. Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, 13-14. Xàbia, 183-221, i Soler Díaz, J.A. (1997) La "Cova del Montgó" en el marc del fenomen funerari del III mil·lenni a.C. a la Marina Alta. *Aguaites. Revista d'Investigació i Assaig*. Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, 13-14, p. 127-156, Xàbia. També Soler Díaz, J.A. (2002) *Cuevas de inhumación múltiple en la Comunidad Valenciana*. Real Academia de la Historia-Diputación Provincial de Alicante, vol. I, p. 192-193, Alacant-Madrid.

² Totes les referències cronològiques d'aquest text es realitzen conforme a paràmetres de C14 calibrat.

Será obligado entonces recordar en estas primeras líneas el improbable trabajo de documentación que en la Cova del Barranc del Migdia desarrollaron en los años noventa Josep Casabó, Enric Martínez y Jesús Sampedro para dar a conocer los excelentes motivos de Arte Esquemático en el volumen de 1997 de la revista *Aguait*s que, con excelentes resultados, coordinara el primero, para ofrecer un estado de la cuestión muy completa de la Prehistoria de Xàbia, donde la Cova del Barranc del Migdia también se significaba en el panorama de cuevas de inhumación múltiple que trazaba uno de nosotros, a propósito de comentar esa gruta enorme que lleva el nombre de la sierra, que en los años treinta excavara el Padre Belda, lamentablemente y de manera sistemática expoliada en multitud de ocasiones, de la que ahora restan conjuntos materiales recogidos en el MARQ, el Museu Arqueològic de Xàbia y la Colección Museo-gráfica de Gata de Gorgos, publicados los primeros en 2007 en la serie de catálogos que, de sus fondos, edita el Museo Arqueològic de Alicante.

*És obligat llavors, recordar en estes primeres línies l'exhaustiu treball de documentació desenvolupat en la Cova del Barranc del Migdia als anys noranta per Josep Casabó, Enric Martínez i Jesús Sampedro, que van donar a conèixer els excel·lents motius d'art esquemàtic en el volum de 1997 de la revista *Aguait*s, que amb excel·lents resultats va coordinar el primer, per oferir un estat de la qüestió molt complet de la prehistòria de Xàbia. En aquest estudi la Cova del Barranc del Migdia també se significava en el panorama de les coves d'inhumació múltiple que traçava un de nosaltres, a propòsit de comentar eixa gruta enorme que porta el nom de la serra, que en els anys trenta va excavar el Pare Belda; jaciment que lamentablement i de manera sistemàtica ha estat espoliat en multitud d'ocasions, del qual ara resten conjunts materials conservats en el MARQ, el Museu Arqueològic de Xàbia i en la col·lecció Museo-gràfica de Gata de Gorgos, publicats els primers l'any 2007 en la sèrie de catàlegs que, dels seus fons, edita el Museu Arqueològic d'Alacant.*

La solana del Montgó. Perspectiva del macizo desde el sur.
La solana del Montgó. Perspectiva del massís des del sud.

Perdida para la investigación la principal y emblemática a todos los efectos, Cova del Montgó, la impactante y enigmática sierra que la acoge merecía otra oportunidad. No nos equivocamos si de esa conciencia hacemos principal valedor a Enric Martínez García, Presidente de la Fundación cultural CIRNE y conocedor de la importancia de la Cova del Barranc del Migdia, no sólo por haber participado de su documentación, sino también por haber seguido de cerca el desarrollo de la investigación arqueológica en la Marina Alta, estando especialmente atento a las pérdidas que para todos han supuesto los expolios en cavidades, muchos de ellos de los años ochenta y primeros años de los noventa del siglo pasado, que afectan las colecciones, por otra parte del todo sobresalientes que, sobre ajuares funerarios se recogen en el Museo de Xàbia, una institución que con el MARQ atiende su proceso de estudio, en avanzado estado de realización.

Perduda per a la investigació la principal i emblemàtica a tots els efectes, Cova del Montgó, la impactant i enigmàtica serra que l'acull mereixia una altra oportunitat. No ens equivoquem si d'eixa consciència fem principal valedor a Enric Martínez García, president de la Fundació cultural CIRNE i coneixedor de la importància de la Cova del Barranc del Migdia, no sols per haver participat en la seua documentació, sinó també per haver seguit de prop el desenvolupament de la investigació arqueològica en la Marina Alta, estant especialment atent a les pèrdues que per a tots han suposat els espolis en cavitats, molts d'ells dels anys huitanta i primers anys dels noranta del segle passat, que afecten les col·leccions –d'altra banda del tot excel·lents– que, sobre aixovars funeraris s'arreglen en el Museu de Xàbia, una institució que amb el MARQ atén el seu procés d'estudi, en avançat estat de realització.

En el caso del Barranc del Migdia, la dificultad de acceso ha resultado un factor clave en su preservación, aunque bien es cierto que ninguno de los que subscribimos este texto, podíamos intuir el grado de conservación que ofrece el yacimiento, siempre pensando que aquellos paquetes óseos acompañados de ajuares que, por encargo del Museo de Prehistoria de la Diputación de Valencia, en los años cuarenta localizara Vicente Pascual en la Cova de la Pastora de Alcoy, por excepcionales eran irrepitibles. Migdia es entonces un yacimiento único, excepcional por lo que contiene y también testimonial, porque desde el mismo se pueden entender muchas claves de esas cavidades que habiendo tenido el mismo contenido si no fueron expoliadas, fueron excavadas hace décadas, cuando no se disponía de los medios ni de la metodología que a día de hoy significa una actuación arqueológica. Desde esa perspectiva la responsabilidad contraída por la dirección del proyecto³ es enorme, tanto en el apartado científico como en el divulgativo, desde la conciencia de que había que procurar dar a conocer los avances de una excavación que ofrece datos que en muchos aspectos pueden ser únicos para aproximarnos a aquellos grupos sociales que, guardando una estructura igualitaria, fueron depositando durante siglos y de manera sucesiva los restos de individuos señalados por aquellos colectivos.

Documentación y calco de las pinturas de la cova del Barranc del Migdia. Año 1990.
Documentació i calc de les pintures de la Cova del Barranc del Migdia. Any 1990.

El arqueòleg Josep Casabó realitzant el calco de les pintures. Año 1990.
L'arqueòleg Josep Casabó realitzant el calc de les pintures. Any 1990.

En el cas del Barranc del Migdia, la dificultat d'accés ha resultat un factor clau en la seua preservació, tot i que ningú dels qui subscrivim este text, podíem intuir el grau de conservació que ofereix el jaciment, sempre pensant que aquells paquets ossis acompanyats d'aixovars que, per encàrrec del Museu de Prehistòria de la Diputació de València, en els anys quaranta va localitzar Vicent Pascual a la Cova de la Pastora d'Alcoy, per excepcionals, eren irrepitibles. Migdia és llavors un jaciment únic, excepcional pel que conté i també testimonial, perquè des d'ell es poden entendre moltes claus d'eixes cavitats que havent tingut el mateix contingut, si no van ser espoliades, van ser excavades fa dècades, quan no es disposava dels mitjans ni de la metodologia que a hores d'ara significa una actuació arqueològica. Des d'eixa perspectiva la responsabilitat contreta per la direcció del projecte³ és enorme, tant en l'apartat científic com en el divulgatiu, des de la consciència que calia donar a conèixer els avanços d'una excavació que ofereix dades que en molts aspectes poden ser únics per a aproximar-nos a aquells grups socials que, mantenint una estructura igualitària, hi deixaren durant segles i de manera successiva, les restes d'individus singulars per aquells col·lectius.

³ Joaquim Bolufer Marqués (Director del Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal "Soler Blasco"), Juan de Dios Boronat Soler (Arqueòleg, Arpa Patrimoni), Marco A. Esquembre Bebia (Gerente de Arpa Patrimoni) y Jorge A. Soler Díaz (Conservador de Prehistoria, MARQ).

³ Joaquim Bolufer Marqués (director del Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal "Soler Blasco"), Juan de Dios Boronat Soler (arqueòleg, Arpa Patrimoni), Marco A. Esquembre Bebia (gerent d'Arpa Patrimoni) i Jorge A. Soler Díaz (conservador de Prehistòria, MARQ).

Excavación de la cámara funeraria de la cueva. Segunda campaña (octubre 2010).
Excavació de la cambra funerària de la cova. Segona campanya (octubre 2010).

Si bien las excavaciones en la Cova del Barranc del Migdia se desarrollan en el marco propio de las actuaciones del Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal "Soler Blasco", participando de aspectos concretos el MARQ, debe recalcar-se que el proyecto ha sido impulsado y subvencionado por una fundación privada, que asume entre sus fines la investigación y promoción del patrimonio histórico de La Marina. A instancias de CIRNE y bajo su principal patrocinio, puede realizarse la excavación de la cavidad, que en la campaña de 2012 también se ha visto beneficiada por el patrocinio de AMJASA.

En la dirección de las cuatro campañas realizadas hasta la fecha⁴, se han integrado, junto al Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal de Xàbia, el MARQ

Si bé les excavacions en la Cova del Barranc del Migdia es desenvolupen en el marc propi de les actuacions del Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal "Soler Blasco", tot i participar el MARQ en aspectes concrets, ha de recalcar-se que el projecte ha sigut impulsat i subvencionat per una fundació privada, que assumeix entre els seus fins la investigació i promoció del patrimoni històric de la Marina. A instàncies de CIRNE i davall el seu principal patrocini, s'ha realitzat l'excavació de la cavitat, que en la campanya de 2012 també s'ha vist beneficiada pel patrocini d'AMJASA.

En la direcció de les quatre campanyes realitzades fins ara⁴ s'han integrat, el Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal de Xàbia, el MARQ i ARPA Patrimoni. Els primers amb una dilatada experiència científica, i la

⁴ Octubre 2009, 2010 (julio 2ª campaña y noviembre 3ª) y diciembre 2012.

⁴ Octubre 2009, 2010 (juliol 2na campanya i novembre 3ra) i desembre 2012.

Copia de las pinturas rupestres mediante un escaner-láser. Año 2010.
Còpia de les pintures rupestres mitjançant un escaner-làser. Any 2010.

y ARPA Patrimonio, los primeros con una dilatada experiencia científica, y la segunda como empresa consolidada, se ha encargado aquí del desarrollo de los trabajos arqueológicos y su gestión, incluyendo el encargo de los estudios multidisciplinares preceptivos en este tipo de actuaciones, así como la aplicación de novedosos sistemas de documentación. De manera obvia todo ello bajo la tutela de la Dirección General de Patrimonio que es quien en última instancia otorga el permiso y vela por el cumplimiento de los objetivos que se contraen en cada campaña.

Se ha conseguido reunir en Migdia un equipo de especialistas que aseguren la publicación de los resultados, guardando un formato multidisciplinar. La revisión y estudio de los paneles que ofrece el Arte Rupestre asume las directrices de la Universidad de Alicante, en la persona del Catedrático de Prehistoria, Mauro Hernández Pérez. En lo que afecta al yacimiento arqueológico, a Carles Ferrer García (Museo de Prehistoria de Valencia) corresponde el estudio de los sedimentos y de la geomorfología del entorno. La identificación y estudio de los carbones (Antracología) y semillas (Carpología), que ofrece la criba del sedimento extraído, la atienden de manera respectiva Yolanda Carrión Marco (Universidad de Valencia) y Guillem Pérez Jordà (Consejo Superior de Investigaciones Científicas). El estudio de los huesos de fauna, acaso presentes en el contexto funerario como restos de ofrendas, es responsabilidad de Rafael Martínez Valle (Instituto Valenciano de Conservación y Restauración de Bienes Culturales), y el estudio, por tratarse de un contexto funerario ingente y de enorme complejidad, de la Antropología Física lo lleva a cabo Consuelo Roca de Togores

⁵ Investigador I+D+I de ARPA patrimonio cuando se inicia el proceso de investigación del yacimiento.

segona com a empresa consolidada, s'ha encarregat aquí del desenvolupament dels treballs arqueològics i la seua gestió, incloent l'encàrrec dels estudis multidisciplinaris preceptius en este tipus d'actuacions, així com de l'aplicació de nous sistemes de documentació. De manera òbvia, tot això davall la tutela de la Direcció General de Patrimoni, que en última instància atorga el permís i vigila pel compliment dels objectius que es contrauen en cada campanya.

S'ha aconseguit reunir en Migdia un equip d'especialistes que asseguruen la publicació dels resultats, guardant un format multidisciplinari. La revisió i estudi dels panells d'art rupestre ha estat assumida pel catedràtic de Prehistòria de la Universitat d'Alacant, Mauro Hernández Pérez. Pel que fa el jaciment arqueològic, l'estudi dels sediments i de la geomorfologia de l'entorn corresponen a Carles Ferrer García (Museu de Prehistòria de València). La identificació i estudi dels carbons (Antracologia) i llavors (Carpologia), recollit en garbellar el sediment extret, l'atenen de manera respectiva Yolanda Carrión Marco (Universitat de

Examen de las pinturas por el profesor Mauro Hernández. Año 2012.
Examen de les pintures pel professor Mauro Hernández. Any 2012.

València) i Guillem Pérez Jordà (Consell Superior d'Investigacions Científiques). L'estudi dels ossos de fauna, potser presents en el context funerari com a restes d'ofrenes, és responsabilitat de Rafael Martínez Valle (Institut Valencià de Conservació i Restauració de Béns Culturals), mentre que l'estudi de l'Antropologia Física, que en aquest cas correspon a un ingent i complex context funerari, el du a terme Consuelo Roca de Togores Muñoz (MARQ). D'aspectes més especialitzats com l'estudi de l'ADN s'encarreguen els experts Kurt W. Alt i Cristina Roth (Universitat de Mainz, Alemanya); l'estudi dels artefactes ossis del registre material correspon a Juan Antonio López Padilla (MARQ), mentre que

⁵ Investigador I+D+I de ARPA Patrimonio quan es va iniciar el procés d'investigació del jaciment.

FOV: 60
FPS: 26.5

Vertices: 100222
Faces: 197941
FCWT

Imagen escaneada en 3D de un sector de la excavación de la sala funeraria. Año 2010.
Imatge escanejada en 3D d'un sector de l'excavació de la sala funeraria. Any 2010.

Muñoz (MARQ). De aspectos más especializados como el estudio del ADN se encargan los expertos Kurt W. Alt y Cristina Roth (Universidad de Mainz); correspondiendo en lo que afecta al registro material el estudio de los artefactos óseos a Juan Antonio López Padilla (MARQ), el del material lítico a Jorge A. Soler Díaz (MARQ) y Francisco Javier Molina Hernández y el de los elementos de adorno a Josep Lluís Pascual Benito (Museo de Prehistoria de Valencia).

La excavación de la cueva se ha beneficiado de una metodología de vanguardia, gracias a la cual Javier Fernández López de Pablo (Institut Català de Paleoeecologia humana i evolució social)⁵ ha afrontado el estudio de los aspectos espaciales del entorno aplicando técnicas como los Sistemas de Información Geográfica (SIG). Sobre el terreno, y dentro del yacimiento Daniel Tejerina (Arqueólogo), como investigador especialista en la virtualización del Patrimonio, y Rafael Zumalabe Lozano (Geodesta y Especialista en Fotogrametría, ARPA patrimonio) han asumido la tarea de procesar los archivos y modelos en tres dimensiones generados por escaneados láser y Fotogrametría.

Las campañas de investigación arqueológica han mostrado un numeroso conjunto de restos funerarios del Calcolítico, que apenas habían sido alterados –sólo por las madrigueras de algunos roedores– y que por lo tanto, permitirían, mediante la utilización

el material lític pertoca a Jorge A. Soler Díaz (MARQ) i Francisco Javier Molina Hernández i el de la mala-cofauna, que en molts casos correspon als elements d'adornament, la realitza Josep Lluís Pascual Benito (Museu de Prehistòria de València).

L'excavació de la cova s'ha beneficiat d'una metodologia d'avantguarda gràcies a la qual Javier Fernández López de Pablo (Institut Català de Paleoeecologia humana i evolució social)⁵ ha afrontat l'estudi dels aspectes espacials de l'entorn mitjançant l'aplicació de tècniques com els Sistemes d'Informació Geogràfica (SIG). Sobre el terreny, i dins del jaciment, Daniel Tejerina (arqueòleg), com a investigador especialista en la virtualització del patrimoni, i Rafael Zumalabe Lozano (geodesista i especialista en fotogrametria, ARPA Patrimoni) han assumit la tasca de processar els arxius i models en tres dimensions generats per escanejats làser i fotogrametria.

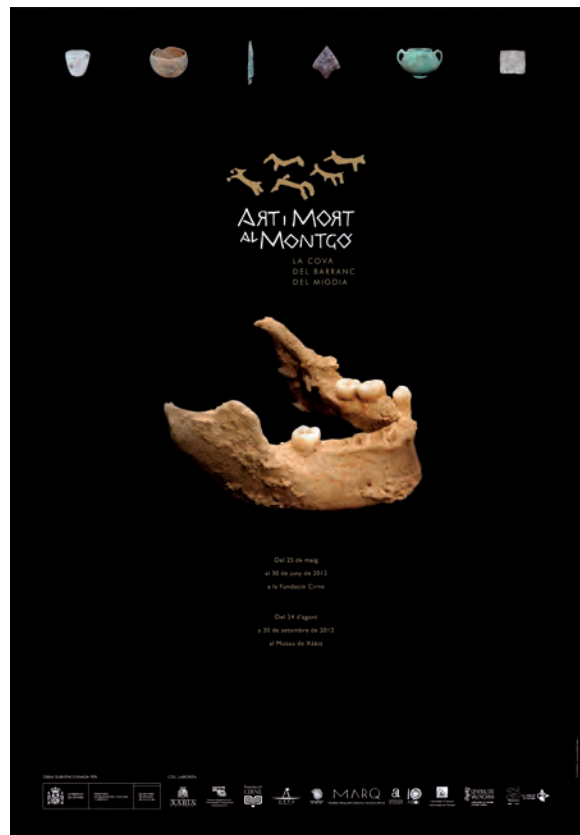
Les campanyes d'investigació arqueològica han mostrat un nombrós conjunt de restes funeràries del calcolític, que a penes havien sigut alterats –només pels caus d'alguns rosegadores– i que per tant, permetrien, per mitjà de la utilització de tècniques i metodologies de darrera generació, registrar i documentar els soterraments que fa mil·lennis i durant alguns centenars d'anys s'hi van realitzar a la cova. A més, eixes noves tècniques (escanejat i restitució en 3D), junt amb la fotogrametria, també han sigut aplicades al conjunt de

de técnicas y metodologías de última generación, registrar y documentar los enterramientos que hace milenios y durante algunos cientos de años se habían realizado en la cueva. Además, esas nuevas técnicas (escaneado y restitución en 3D), junto a la fotogrametría, también han sido aplicadas al conjunto de las pinturas rupestres de la cueva, realizándose nuevos calcos que han ampliado la información sobre estas manifestaciones de Arte Esquemático, representaciones con una fuerte carga simbólica, que en este caso aparecen vinculadas con los rituales funerarios y el complejo mundo de las creencias de la prehistoria reciente.

Aunque queda mucho por investigar y aclarar, el interés de lo que hasta ahora conocemos de este yacimiento, permitió al Ayuntamiento de Xàbia / Mvsev Arqueològic i Etnogràfic Municipal Soler Blasco obtener el año 2011 una importante ayuda del Ministerio de Cultura para la realización del proyecto denominado "ARTE RUPESTRE y PRÁCTICAS FUNERARIAS EN EL CALCOLÍTICO. La Cova del Barranc del Migdia. Xàbia", acción que se enmarcaba dentro de los "proyectos para la Conservación, Protección y Difusión de Bienes Declarados Patrimonio Mundial", declaración que tiene esta cueva por estar incluida entre los yacimientos de Arte Rupestre del Arco Mediterráneo de la Península Ibérica. Con esta ayuda, se pudieron desarrollar durante el pasado 2012 varios trabajos de investigación, registro y documentación del yacimiento, pero también, y sobre todo, se han

Restitución cromática a escala 1:1 de los paneles más significativos del conjunto rupestre del yacimiento realizada por José María Recuerda.
Restitució cromàtica a escala 1:1 dels panells més significatius del conjunt rupestre del jaciment realitzada per José María Recuerda.

Cartel de la exposició sobre la Cova del Barranc del Migdia hecha en Xàbia entre junio y septiembre de 2012.
Cartell de l'exposició sobre la Cova del Barranc del Migdia feta a Xàbia entre juny i setembre de 2012.

les pintures rupestres de la cova, i s'han realitzat nous calcs que han ampliat la informació sobre estes manifestacions d'art esquemàtic; representacions amb una forta càrrega simbòlica, que en aquest cas apareixen vinculades amb els rituals funeraris i el complex món de les creences de la prehistòria recent.

Encara queda molt per investigar i aclarir, no obstant, l'interés del que fins ara coneixem d'este jaciment, va permetre a l'Ajuntament de Xàbia / Mvsev Arqueològic i Etnogràfic Municipal Soler Blasco obtindre l'any 2011 una important ajuda del Ministerio de Cultura per a la realització del projecte denominat "ARTE RUPESTRE y PRÁCTICAS FUNERARIAS EN EL CALCOLÍTICO. La Cova del Barranc del Migdia. Xàbia", acció que s'emmarcava dins dels "projectes per a la Conservació, Protecció i Difusió de Béns Declarats Patrimoni Mundial", declaració que té esta cova per estar inclosa entre els jaciments d'art rupestre de l'Arc Mediterrani de la península Ibèrica. Amb aquesta ajuda, es van poder desenvolupar durant el passat 2012 diversos treballs d'investigació, registre i documentació del jaciment, però també, i sobretot, s'han dut a terme diverses iniciatives per a la seua divulgació, un aspecte que consideràvem essencial. Pel que fa a este últim aspecte, es va realitzar una exposició, denominada Art i Mort al Montgó. La cova

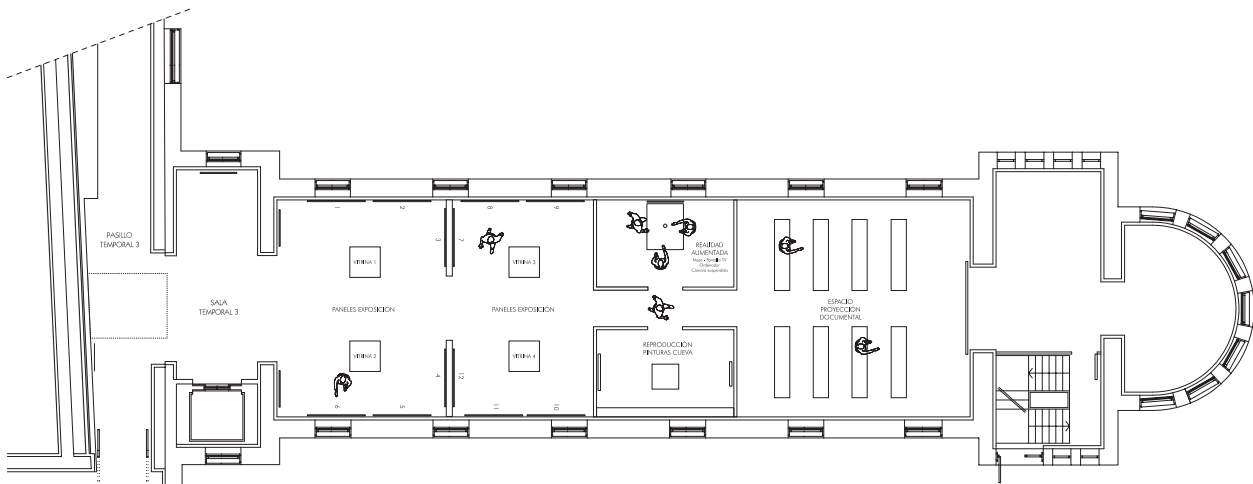

Restitución del paisaje del valle de Xàbia hace 5000 años. Exposición realizada en el Museu Municipal de Xàbia. Verano 2012.
 Restitució del paisatge de la vall de Xàbia fa 5000 anys. Exposició realitzada al Museu Municipal de Xàbia. Estiu 2012.

llevado a cabo diversas iniciativas para su divulgación, un aspecto que considerábamos esencial. En lo que concierne a este último aspecto, se realizó una exposición, denominada *Art i Mort al Montgó. La cova del Barranc del Migdia* que ocupó entre los días 25 de mayo y 30 de junio los locales de la *Fundació Cultural CIRNE* y posteriormente, entre el 24 de agosto y el 30 de septiembre, dos de las salas del Museu de Xàbia. La muestra estaba formada por doce paneles informativos, con abundante material gráfico, en los que se desarrollaban, de manera sintética, los aspectos más importantes y mejor conocidos del yacimiento. Junto a estos materiales gráficos y documentales, se acompañaba de cinco vitrinas en la que fueron expuestos los materiales arqueológicos más relevantes recuperados en el yacimiento, así como la restitución de uno de los paquetes de enterramiento hallados en la cámara funeraria.

Juego de realidad aumentada sobre la excavación del Migdia. Exposición realizada en el Museu Municipal de Xàbia. Verano 2012.
 Joc de realitat augmentada sobre l'excavació del Migdia. Exposició realitzada al Museu Municipal de Xàbia. Estiu 2012.

Distribución zona expositiva
Sala Temporal 3.
MARQ Museo Arqueológico
Provincial de Alicante.
Distribució zona expositiva
Sala Temporal 3.
MARQ Museu Arqueològic
Provincial d'Alacant.

La exposición contaba además con otros elementos innovadores y singulares. Así, se reprodujeron tres sectores de las pinturas rupestres de la cueva a escala real, espacios que previamente habían sido escaneados. Esta información se trasladó a tres planchas de poliuretano extruido, sobre las que se reintegró el cromatismo de la cueva y los diversos motivos pintados. También, en dos grandes pantallas, se podía realizar un recorrido virtual 3D de la cavidad, o "jugar" con una instalación de realidad aumentada, en la que mediante unos marcadores se podían observar algunas de las piezas y objetos hallados en

del Barranc del Migdia que va ocupar entre els dies 25 de maig i 30 de juny els locals de la Fundació Cultural CIRNE i posteriorment, entre el 24 d'agost i el 30 de setembre, dos de les sales del Museu de Xàbia. La mostra estava formada per dotze panells informatius, amb abundant material gràfic, en els quals es desenvolupaven, de manera sintètica, els aspectes més importants i millor coneguts del jaciment. Aquests materials gràfics i documentals, s'acompanyaven de cinc vitrines en les quals van ser exposats els materials arqueològics més rellevants recuperats al jaciment, així com la restitució d'un dels paquets de soterrament trobats en la cambra funerària.

Talleres didácticos sobre la Cova del Barranc del Migdia realizados en los locales de la Fundació CIRNE.(Junio 2012).
Tallers didàctics sobre la Cova del Barranc del Migdia realitzats als locals de la Fundació CIRNE.(Juny 2012).

L'exposició comptava a més amb altres elements innovadors i singulars. Així, es van reproduir tres sectors de les pintures rupestres de la cova a escala real, espais que prèviament havien sigut escanejats. Esta informació es va traslladar a tres planxes de poliuretà extruït, sobre les quals es va reintegrar el cromatisme de la cova i els diversos motius pintats. També, en dos grans pantalles, es podia realitzar un recorregut virtual 3D de la cavitat, o "jugar" amb una instal·lació de realitat augmentada, en què per mitjà d'uns marcadors es podien observar algunes de les peces i objectes trobats en les excavacions arqueològiques realitzades fins aqueix moment a la Cova del Barranc del Migdia. El muntatge expositiu conclouia amb un vídeo documental sobre el jaciment, en el qual s'ha integrat un recorregut virtual de la cavitat i altres preses aèries realitzades per mitjà de +drone multicòpter. El documental pretén retratar la realitat i la complexitat del projecte d'investigació que hem mamprés i al mateix temps traslladar l'espectador a l'interior de la cavitat en ple procés d'investigació.

Sala principal de la exposició Art i Mort al Montgó. Museu Municipal de Xàbia. (Verano 2012).
Sala principal de l'exposició Art i Mort al Montgó. Museu Municipal de Xàbia. (Estiu 2012).

las excavaciones arqueológicas realizadas hasta la fecha en la Cova del Barranc del Migdia. El montaje expositivo concluía con un video documental sobre el yacimiento, en el cual se ha integrado un recorrido virtual de la cavidad y otras tomas aéreas realizadas mediante +drone multicoptero. El documental pretende retratar la realidad y la complejidad del proyecto de investigación que hemos emprendido y a la vez trasladar al espectador al interior de la cavidad en pleno proceso de investigación.

El montaje *Art i Mort al Montgó. La Cova del Barranc del Migdia de Xàbia*, que ahora dispone el MARQ, se beneficia de todas esas experiencias previas, disponiéndose en un ámbito las piezas, los paneles y distintas proyecciones audiovisuales que revelan al detalle los trabajos y el proceso de investigación y estudio que se está llevando a cabo en el yacimiento. Un espacio diferenciado se destina al Arte Esquemático que contiene la cavidad y otro a aula didáctica con la pretensión de acercar a los más jóvenes el método y la distinta naturaleza de los hallazgos. Al montaje expositivo lo acompaña la proyección del audiovisual *ART i MORT al MONTGÓ*, dirigido por Marco Aurelio Esquembre y producido por Manuel Soler, disponiéndose de una sala de proyección para que el público conozca de primera mano los hallazgos, la metodología y la opinión de los expertos que participan en el proyecto.

El muntatge Art i Mort al Montgó. La Cova del Barranc del Migdia de Xàbia, que ara mostra el MARQ, es beneficia de totes eixes experiències prèvies, i disposa en un àmbit les peces, els panells i distintes projeccions audiovisuals que revelen al detall els treballs i el procés d'investigació i estudi que es fa al jaciment. Un espai diferenciat es destina a l'art esquemàtic que conté la cavitat i un altre a aula didàctica amb la pretensió d'acostar els més joves al mètode i a la distinta naturalesa de les troballes. Al muntatge expositiu l'acompanya la projecció de l'audiovisual ART i MORT al MONTGÓ, dirigit per Marco Aurelio Esquembre i produït per Manuel Soler, que disposa d'una sala de projecció perquè el públic conega de primera mà les troballes, la metodologia i l'opinió dels experts que participen en el projecte.

El capítol d'agraïments ha de ser extensíssim, a més de l'ajuda ministerial, s'ha comptat amb la col·laboració de diverses institucions: Fundació Cultural CIRNE, Ajuntament de Xàbia / Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal Soler Blasco, MARQ, Diputació d'Alacant, Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, Grup de Rescat del Consorci Provincial de Bombers d'Alacant, Parc Natural del Montgó o Centre Excursionista de Xàbia, i un bon nombre d'investigadors i col·laboradors, la relació del qual s'arregla en els crèdits d'esta exposició, que ara patrocina la Fundació C.V. MARQ i que constitueix tota una acció de reafirmació d'este projecte que contribueix a acostar-nos els valors d'aquells pobladors que en el III mil·lenni ane van rendir culte als seus ancestres i van expressar les seues creences pintant motius en una balma, gaudint d'una vista per esplèndida, esglaiadora.

Tallers didàctics sobre la Cova del Barranc del Migdia realitzats en els locals de la Fundació CIRNE.(Junio 2012).
Tallers didàctics sobre la Cova del Barranc del Migdia realitzats als locals de la Fundació CIRNE.(Juny 2012).

El capítulo de agradecimientos sería aquí extensísimo, además de la ayuda ministerial, se ha contado con la colaboración de diversas instituciones: Fundación Cultural CIRNE, Ayuntamiento de Xàbia / Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal Soler Blasco, MARQ, Diputación de Alicante, Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, Grupo de Rescate del Consorcio Provincial de Bomberos de Alicante, Parc Natural del Montgó o Centre Excursionista de Xàbia, y un buen número de investigadores y colaboradores, cuya relación se recoge en los créditos de esta exposición, que ahora patrocina la Fundación C.V. MARQ y que constituye toda una acción de reafirmación de este proyecto que contribuye a acercarnos los valores de aquellos pobladores que en el III milenio ane rindieron culto a sus ancestros y expresaron sus creencias pintando motivos en un abrigo, disfrutando de una vista por espléndida sobrecogedora.

Cartel del documental.
Cartell del documental.

Inauguración de la exposición de la Cova del Barranc del Migdia en los locales de la Fundació CIRNE. (Junio 2012).
Inauguració de l'exposició de la Cova del Barranc del Migdia als locals de la Fundació CIRNE. (Juny 2012).

Vista aerea del macizo del Montgó con la localización de la cueva.
Vista aèria del massís del Montgó amb localització de la cova.

EL MONTGÓ. ENTORNO NATURAL DE LA COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA

La Cova del Barranc del Migdia està situada en la base de los altos acantilados de color rojizo que caracterizan la solana del Montgó. Este impresionante macizo calcáreo es un destacado y aislado promontorio situado en el extremo más oriental del litoral valenciano, a solo 85 kilómetros de la isla de Ibiza. Presenta una orientación este/oeste, que llega a los 753 metros de altura sobre el nivel del mar en su vértice, punto que marca además, uno de los hitos de la partición entre los términos de Xàbia y Dénia. Su ubicación y morfología, rodeado de zonas deprimidas y llanas –el valle y el Pla de Xàbia al sur, con las llanuras de Pedreguer, Ondara y Dénia al norte y nordeste–, con el extenso golfo de València a tramontana y el golfo de Alacant al mediodía, determinan el Montgó como un relieve de gran singularidad paisajística, con una enorme y diversa riqueza biológica y cultural.

Desde el punto de vista geológico, el área del Montgó forma parte de las unidades tectónicas del Prebético, que ocupan gran parte de las tierras meridionales valencianas, con una sucesión de sencillas estructuras plegadas, anticlinales y sinclinales, de orientación sudoeste/nordeste. En este caso se trata de un suave sinclinal un poco volcado hacia el norte

EL MONTGÓ. ENTORN NATURAL DE LA COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA

La Cova del Barranc del Migdia està situada en la base dels alts penya-segats de color rogenc que caracteritzen la solana del Montgó. Este impressionant massís calcari és un destacat i aïllat promontori situat en l'extrem més oriental del litoral valencià, a només 85 quilòmetres de l'illa d'Eivissa. Presenta una orientació este/oest, que arriba als 753 metres d'altura sobre el nivell del mar al seu vèrtex, punt que marca a més, una de les fites de la partició entre els termes de Xàbia i Dénia. La seua ubicació i morfologia, envoltada de zones deprimides i planes –la vall i el Pla de Xàbia al sud, amb les planúries de Pedreguer, Ondara i Dénia al nord i nord-est–, amb l'extens golf de València a tramuntana i el golf d'Alacant al migdia, determinen el Montgó com un relleu de gran singularitat paisatgística, amb una enorme i diversa riquesa biològica i cultural.

Des del punt de vista geològic, l'àrea del Montgó forma part de les unitats tectòniques del Prebètic, que ocupen gran part de les terres meridionals valencianes, amb una successió de senzilles estructures plegades, anticlinals i sinclinals, d'orientació sud-oest/nord-est. En este cas es tracta d'un suau sinclinal un poc bolcat cap al nord i amb una orientació lleugerament anò-mala. Posseeix la particularitat de trobar-se sobre elevat, formant un típic paisatge plegat invertit, com

y con una orientación ligeramente anómala. Posee la particularidad de encontrarse sobre elevado, formando un típico paisaje plegado invertido, como resultado de la presencia de sendas fallas al norte y al sur que, con fuerte desplazamiento vertical delimitan un *horts* o macizo tectónico que ha permitido

Los acantilados de la solana del Montgó.
Les cingleres de la solana del Montgó.

el afloramiento de una amplia serie de rocas sedimentarias calcáreas formadas fundamentalmente a lo largo del Cretácico, con unas cronologías iniciales de hace unos 110 millones de años, y unos niveles superiores, localizados alrededor de la cima, del período Eoceno, de hace unos 55 millones. Después, los agentes atmosféricos han modelado suavemente este paisaje resiguiendo las fracturas transversales, creando así una extensa red de barrancos paralelos y poco convergentes. Destacan también las formas del modelado cárstico, presentes en todo el macizo, pero de especial relevancia sobre la Plana de sant Jeroni, plataforma de abrasión marina finimiocena construida sobre materiales del Cretáceo Inferior. Todas estas circunstancias, condicionan una climatología muy singular caracterizada por una gran precipitación anual, que en el amplio registro del cabo de sant Antoni es de 560,1 mm anuales, pero que en el interior de la comarca de la Marina Alta marcará los máximos de todo el territorio valenciano, como el caso de Pego con 835,1 mm anuales. El registro de las temperaturas, siguiendo los datos del cabo de sant Antoni, indica unos valores moderados, con medias anuales de 16-17 grados.

Estos factores unidos, confieren al Montgó una gran riqueza biológica, con un importante registro de fauna en la que destacan, en cuanto a los invertebrados, los gasterópodos y los insectos, mientras que en el grupo de los vertebrados, con más de ciento cincuenta especies, sobresalen las aves con ciento veinte especies conocidas. Sin embargo, es la vegetación el aspecto biológico más destacado del Montgó, con una enorme variedad de especies

a resultat de la presència de sengles falles al nord i al sud amb fort desplaçament vertical, que delimiten un horts o massís tectònic que ha permès l'aflorament d'una àmplia sèrie de roques sedimentàries calcàries formades fonamentalment al llarg del cretaci, amb unes cronologies inicials de fa uns 110 milions d'anys, i uns nivells superiors, localitzats al voltant del cim, del període eocè, ara fa uns 55 milions. Després, els agents atmosfèrics han modelat suauement este paisatge resseguint les fractures transversals, de manera que s'ha creat així una extensa xarxa de barrancs paral·lels i poc convergents. Hi destaquen també les formes del modelatge càrstic, presents en tot el massís, però d'especial rellevància sobre la plana de Sant Jeroni, plataforma d'abrasió marina finimiocena construïda sobre materials del cretaci inferior.

Totes estes circumstàncies, condicionen una climatologia molt singular caracteritzada per una gran precipitació anual, que en l'ampli registre del cap de Sant Antoni és de 560,1 mm anuals, però que a l'interior de la comarca de la Marina Alta marcarà els màxims de tot el territori valencià, com el cas de Pego amb 835,1 mm anuals. El registre de les temperatures, seguint les dades del cap de Sant Antoni, indica uns valors moderats, amb mitjanes anuals de 16-17 graus.

Zorro. Rabosa (Vulpes vulpes).

Estos factores unidos, confereixen al Montgó una gran riquesa biològica, amb un important registre de fauna en la qual destaquen, pel que fa als invertebrats, els gasteròpodes i els insectes, mentre que al grup dels vertebrats, amb més de cent cinquanta espècies, destaquen les aus amb cent vint espècies conegudes. No obstant, és la vegetació l'aspecte biològic més destacat del Montgó, amb una enorme varietat d'espècies botàniques (es coneixen més de sis-centes de plantes superiors) que mostren, a més d'una gran diversitat, una accentuada singularitat, amb nombrosos endemismes i rareses.

Card Sant (Carduncellus dianius) planta endèmica del Montgó.
Card Sant (Carduncellus dianius) planta endèmica del Montgó.

botàniques (se conocen más de seiscientas de plantas superiores) que muestran, además de una gran diversidad, una acentuada singularidad, con numerosos endemismos y rarezas.

Desde hace unos 30.000 años este espacio fue frecuentado por grupos de cazadores y recolectores del Paleolítico Superior que aprovecharon la singularidad y riqueza del Montgó y sus alrededores desde el asentamiento de la Cova Foradada⁶. Desde entonces, numerosos grupos humanos y diversas culturas han dejado en el Montgó el testimonio de su presencia, ya fuera como lugar de habitación, defensa y aprovechamiento de sus recursos, como espacio religioso y de culto, o bien, como en la Cova del Barranc del Migdia, como lugar de reposo y memoria de sus muertos.

⁶ J. Casabó Bernad (2004) Cova Foradada (Xàbia). Un asentamiento de cazadores recolectores de principios del Paleolítico Superior. *Xàbia Arqueologia y Museo*. Museos Municipales en el MARQ. Fundación C.V. MARQ, Alicante, pp. 44-61.

Collalba negra (Oenanthe leucura).
Cua Blanca (Oenanthe leucura).

Des de fa uns 30.000 anys aquest espai va ser freqüentat per grups de caçadors i recol·lectors del paleolític superior que van aprofitar la singularitat i riquesa del Montgó i els seus voltants des de l'assentament de la Cova Foradada⁶. D'ençà, nombrosos grups humans i diverses cultures han deixat al Montgó el testimoni de la seua presència, ja fóra com a lloc d'habitació, defensa i aprofitament dels seus recursos, espai religiós i de culte, o bé, a la Cova del Barranc del Migdia, com lloc de repòs i memòria dels seus morts.

⁶ J. Casabó Bernad (2004) Cova Foradada (Xàbia). Un asentamiento de cazadores recolectores de principios del Paleolítico Superior. *Xàbia Arqueologia y Museo*. Museos Municipales en el MARQ. Fundación C.V. MARQ, Alacant, pp. 44-61.

Vista de la Plana de Sant Jeroni i del cap de Sant Antoni des del cim del Montgó.
Vista de la plana de Sant Jeroni i del cap de Sant Antoni des del cim del Montgó.

◀ La boca de levante de la cueva. Acceso principal.
La boca de llevant de la cova. Accés principal.

Sala de las pinturas o sala interior.
Sala de les pintures o sala interior.

GEOMORFOLOGÍA Y CARACTERÍSTICAS DE LA COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA

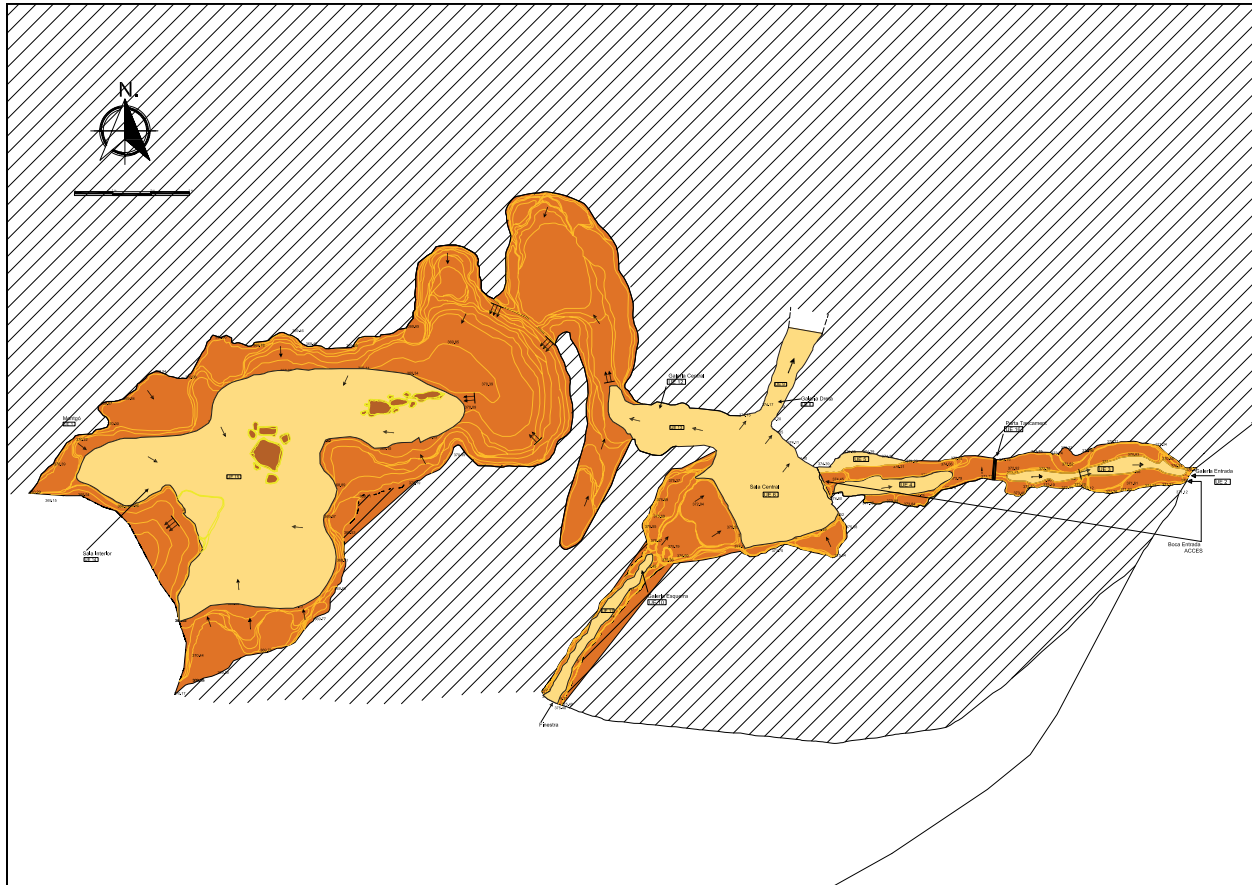
La Cova del Barranc del Migdia está situada a unos 375 metros de altura sobre el nivel del mar. Esta cavidad, de desarrollo más o menos horizontal, se halla sobre las paredes de la cabecera del barranco llamado tradicionalmente del Migjorn, y que ahora es conocido como "Migdia". Geológicamente, estos estratos de roca calcárea, se enmarcarían dentro el Turonense, fase del Cretácico Superior. Estas paredes del Montgó son conocidas también como el cingle (risco) de les Cabretes, por lo que la cavidad también es denominada como "Cova de les Cabretes". Tiene tres bocas, todas ellas situadas en altura; es por ello, que para acceder es necesario escalar entre 12 y 40 m. El punto más accesible es la boca mediana, de forma ovoide, de unos 2 x 1,5 m, orientada a levante. Su traspaso da acceso a un estrecho pasadizo ascendente, de unos doce metros de longitud, que se denomina "galería de entrada", corredor que conduce a una pequeña sala de planta poligonal llamada "sala central". Este espacio está formado por el cruce de dos diaclasas que definen una cámara de unos 4,30 m de longitud máxima y una anchura de 3,60 m. El techo tiene una altura máxima, en el área central, de 1,65 m, y una altura mínima de sólo 66 cm, aunque la excavación arqueológica ha modificado en algunos puntos estas medidas. En este espacio aparecieron los materiales arqueológicos prehistóricos recupera-

Galería de entrada.
Galeria d'entrada.

GEOMORFOLOGIA I CARACTERÍSTIQUES DE LA COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA

La Cova del Barranc del Migdia està situada a uns 375 metres d'altura sobre el nivell del mar. Aquesta cavitat, de desenvolupament més o menys horitzontal, es troba sobre les parets de la capçalera del barranc anomenat tradicionalment del Migjorn, i que ara és coneix

Topografía de la cueva.
Topografia de la cova.

Sala central o de los enterramientos iluminada en la puesta del sol.
Sala central o dels enterraments il·luminada a la posta del sol.

dos cuando fue descubierto el yacimiento, indicios que permitieron interpretarlo y valorarlo como una cueva de enterramiento múltiple característica del Neolítico Final-Calcolítico. En la campaña de 2009 en ese ámbito se localizó y excavó, el primero de los enterramientos que se han documentado en el yacimiento.

Desde la "sala central" parten tres galerías. La "galería de la izquierda", de orientación sudoeste y de sólo un metro de diámetro y 8 m de longitud,

com "Migdia". Geològicament, estos estrats de roca calcària, s'emmarcarien dins el turonià, fase del cretaci superior. Aquestes parets del Montgó són conegudes també com el cingle de les Cabretes, per la qual cosa també és anomenada com la Cova de les Cabretes. Té tres boques, totes elles situades en altura; és per això, que per a accedir-hi és necessari escalar entre 12 i 40 m. El punt més accessible és la boca mitjana, de forma ovoide, d'uns 2 x 1,5 m, orientada a llevant. Aqueixa entrada dóna accés a un estret passadís ascendent, d'uns dotze metres de longitud, que es denomina "galeria d'entrada"; corredor que condueix a una petita sala de planta poligonal anomenada "sala central". Este espai està format per l'encreuament de dos diàclasis que defineixen una cambra d'uns 4,30 m de longitud màxima i una amplària de 3,60 m. El sostre té una altura màxima, en l'àrea central, d'1,65 m, i una altura mínima de només 66 cm, tot i que l'excavació arqueològica ha modificat en alguns punts estes mesures. En aquest espai van aparèixer els materials arqueològics prehistòrics recuperats quan va ser descobert el jaciment, indicis que van permetre interpretar-lo i valorar-lo com una cova d'enterraments múltiple característica del neolític final-calcolític. En la campanya de 2009 va ser localitzat i excavat en aquest àmbit, el primer enterrament que s'ha documentat al jaciment.

Boca oeste de la cueva. Sala de las pinturas.
Boca oest de la cova. Sala de les pintures.

conduce directamente a una pequeña boca, que se abre sobre los acantilados de la solana del Montgó. Por esta apertura de no más de 100 cm en su mayor dimensión, entra directamente la luz del sol al atardecer, poco antes de la puesta, en determinadas fechas. Cuando eso sucede, la oscura sala de los enterramientos o “sala central” se ilumina con una intensa tonalidad rojiza; quizá esa circunstancia tan singular, fuera conocida en la prehistoria vinculándose con los rituales funerarios. La “galería de la derecha”, muy estrecha y de difícil acceso, tiene una longitud visible de casi 4 m. Este espacio estaba originalmente relleno con tierras y otros sedimentos, que han estado parcialmente excavados en las recientes campañas; pudiéndose considerar esta galería prolongación del espacio funerario de la “sala central”, con una potencia todavía por determinar. Justo a la izquierda de la sala de los enterramientos, arranca en dirección oeste la “galería central”, con sólo 1 m de anchura y poco más de 50 cm de altura. A los 3,5 m de recorrido gira hacia abajo en dirección norte, hasta llegar a un escalón de unos 4 m de altura que comunica con la sala de las pinturas o sala interior.

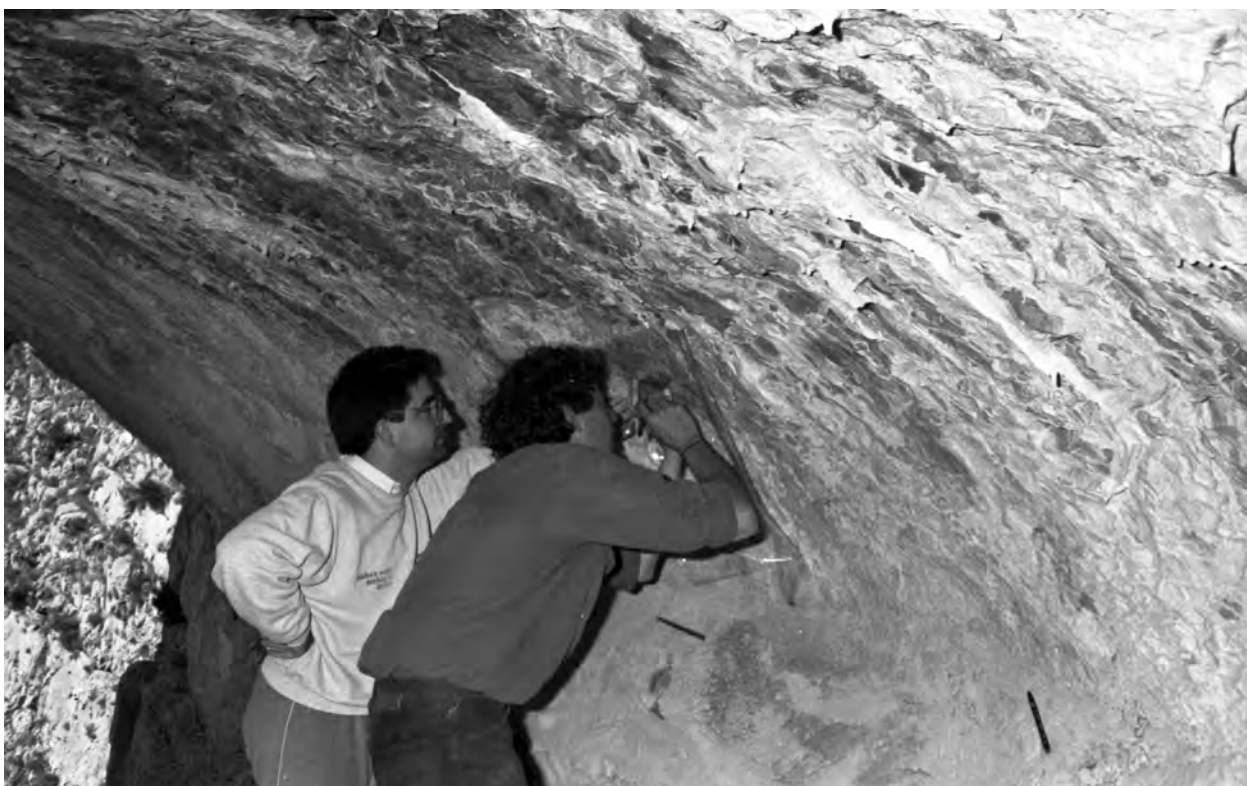
La sala de las pinturas es la estancia más amplia de la cueva. Tiene una orientación nordeste / sudoeste, unas dimensiones máximas aproximadas de 11 m de longitud, 8 m de anchura y 2 m de altura, ampliándose hasta los 4 m en el extremo sudoeste de la sala, donde la boca de la cavidad se abre directamente a los acantilados de la vertiente meridional del Montgó, a una altura de 40 metros. Desde ahí la vista es espléndida, divisándose un amplísimo sector del valle de Xàbia y del sur de la comarca de La Marina. Sobre las paredes y el techo calcáreo de esta sala, en la mitad más próxima a la boca, y por eso perfectamente iluminadas por la luz solar, se encuentran numerosos motivos rupestres esquemáticos bien visibles por su color rojo o negro.

Des de la “sala central” parteixen tres galeries. La “galeria de l’esquerra”, d’orientació sud-oest i de només un metre de diàmetre i 8 m de longitud, condueix directament a una xicoteta boca, que s’obri sobre els penya-segats de la solana del Montgó. Per esta obertura de només 100 cm de dimensió màxima, entra directament la llum del sol al tardet, poc abans de la posta, en determinades dates. Quan això succeeix, la fosca sala dels enterraments o “sala central” s’il·lumina amb una intensa tonalitat rogenca; potser eixa circumstància tan singular, fóra coneguda a la prehistòria i es vinculava amb els rituals funeraris. La “galeria de la dreta”, molt estreta i de difícil accés, té una longitud visible de quasi 4 m. Aquest espai estava originàriament farcit amb terres i altres sediments, que han estat parcialment excavats en les recents campanyes; podem considerar esta galeria com a prolongació de l’espai funerari de la “sala central”, amb una potència encara per determinar. Just a l’esquerra de la sala dels enterraments, arranca en direcció oest la “galeria central”, amb només 1 m d’amplària i poc més de 50 cm d’altura. Als 3,5 m de recorregut gira cap avall en direcció nord, fins arribar a un escaló d’uns 4 m d’altura que comunica amb la sala de les pintures o sala interior.

La sala de les pintures és l’estança més àmplia de la cova. Té una orientació nord-est/sud-oest, unes dimensions màximes aproximades d’11 m de longitud, 8 m d’amplària i 2 m d’altura, i s’amplia fins als 4 m en l’extrem sud-oest de la sala, on la boca de la cavitat s’obri directament als penya-segats de la vessant meridional del Montgó, a una altura de 40 metres. Des d’aquí la vista és esplèndida; es divisa un amplíssim sector de la vall de Xàbia i del sud de la comarca de la Marina Alta. Sobre les parets i el sostre calcari d’esta sala, en la meitat més pròxima a la boca, i per això perfectament il·luminats per la llum solar, es troben els nombrosos motius rupestres esquemàtics ben visibles pel seu color roig o negre.

Conjunto pictórico principal del panel I situado en la pared Norte.
Conjunt pictòric principal del panell I situat a la paret nord.

Josep Antoni Casabó y Jesús Sanpedro calcando uno de los motivos. Año 1990.
Josep Antoni Casabó i Jesús Sanpedro fent el calc d'un dels motius. Any 1990.

DESCUBRIMIENTO DEL YACIMIENTO Y PRIMERAS INVESTIGACIONES

El yacimiento arqueológico de la Cova del Barranc del Migdia fue descubierto el 9 de abril del año 1989, cuando tres miembros del Centre Espeleològic de Gata hacían escalada por las paredes rojizas de la solana del Montgó, justo al inicio del barranco del Migdia. Mientras ascendían por la cabecera del mismo pararon en una cueva abierta en medio del acantilado, a unos 40 m sobre el suelo. Pronto se percataron de unos motivos pintados en color negro situados sobre las paredes y el techo, justo a la entrada de la cavidad. También en el suelo, había varios fragmentos cerámicos, la mayor parte de los cuales correspondían a una orza fragmentada pero casi entera, esmaltada y de color turquesa. En visitas posteriores, después de inspeccionar la cavidad en profundidad, el Centre Espeleològic recogió en la sala central, o sala de los enterramientos, varios materiales arqueológicos: un cuenco cerámico semiesférico, una punta de flecha de base cóncava y una lamineta en sílex, y algunos restos óseos, materiales todos que permitían valorar al yacimiento como cueva de enterramiento.

De manera inmediata, el Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal Soler Blasco solicitó la correspondiente autorización a la Dirección General de

DESCOBRIMENT DEL JACIMENT I PRIMERES INVESTIGACIONS

El jaciment arqueològic de la Cova del Barranc del Migdia va ser descobert el 9 d'abril de l'any 1989, quan tres membres del Centre Espeleològic de Gata feien escalada per les parets rogenques de la solana del Montgó, just a l'inici del barranc del Migdia. Mentre ascendien per la capçalera del barranc van parar en una cova oberta al mig del penya-segat, a uns 40 m sobre el sòl. Prompte es van adonar d'uns motius pintats en color negre situats sobre les parets i el sostre, just a l'entrada de la cavitat. També en el sòl, hi havia diversos fragments ceràmics, la major part dels quals corresponien a una gerra fragmentada però quasi sencera, esmaltada i de color turquesa. En visites posteriors, després d'inspeccionar la cavitat en profunditat, el Centre Espeleològic va arrebregar a la sala central, o sala dels enterraments, diversos materials arqueològics: un bol ceràmic semiesfèric, una punta de fletxa de base cònca i una lamineta en sílex, i també algunes restes òssies, materials tots que permetien valorar al jaciment com a cova d'enterraments.

De manera immediata, el Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal Soler Blasco va sol·licitar la corresponent autorització a la Direcció General de Patrimoni Artístic de la Conselleria de Cultura per a realitzar la documentació d'aquest conjunt rupestre.

Imagen del grupo de cuadrúpedos. Año 1990.
Imatge del grup de quadrúpedos. Any 1990.

Patrimonio Artístico de la Consellería de Cultura para realizar la documentación de este conjunto rupestre. Obtenido el permiso, en enero de 1990 se iniciaron los trabajos de calco y registro gráfico de las pinturas. Paralelamente se realizó el proyecto de cierre de la entrada este de la cueva, instalando una puerta metálica para preservar la integridad del yacimiento y evitar el posible expolio de los restos arqueológicos, así como el acceso indiscriminado a las pinturas. Esos primeros trabajos sobre el conjunto rupestre de la Cova del Barranc del Migdia fueron realizados por Josep A. Casabo Bernad, como investigador y director de aquel proyecto de documentación, quien contó con Jesús Sanpedro para el dibujo y calco de los motivos rupestres y con Enric Martínez para un completo registro fotográfico, cuyos primeros resultados se dieron a conocer en 1997 en la revista *Aguaits*, del Institut de Estudis Comarcals de la Marina Alta, en un volumen monográfico que recogía once trabajos centrados en la prehistoria del Montgó y sus alrededores, valorándose la información de la cavidad en el texto *La "Cova del Montgó"* en el marco del fenómeno funerario del III mil.lenni a.C. a la Marina Alta (Soler Díaz). También se aportaba toda la información por entonces disponible del yacimiento en el artículo *Art Rupestre al Montgó* (Casabó, Sanpedro y Martínez), donde de manera minuciosa se describen los diez paneles pintados en negro y rojo con motivos de Arte Esquemático, presentándolos junto con otros yacimientos del término de Xàbia, que muestran motivos de la misma mentalidad artística: *Coves Santes de Dalt*, *Coves Santes de Baix*, además del *Abric del Pastor*, éste con representaciones muy perdidas de Arte Levantino.

Portada de la revista *Aguaits* dedicada a la prehistoria del Montgó.
Portada de la revista *Aguaits* dedicada a la prehistòria del Montgó.

*Obtingut el permís, al gener de 1990 es van iniciar els treballs de calc i registre gràfic de les pintures. Paral·lelament es va realitzar el projecte de tancament de l'entrada est de la cova i es va instal·lar una porta metàl·lica per a preservar la integritat del jaciment i evitar el possible espoli de les restes arqueològiques, així com l'accés indiscriminat a les pintures. Aqueixos primers treballs sobre el conjunt rupestre de la Cova del Barranc del Migdia van ser realitzats per Josep A. Casabó Bernad, com a investigador i director d'aquell projecte de documentació, que va comptar amb Jesús Sanpedro per al dibuix i calc dels motius rupestres i amb Enric Martínez per a un complet registre fotogràfic. Els primers resultats d'aquest estudi es van publicar el 1997 a la revista *Aguaits*, de l'Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta. En aquest volum monogràfic es recollien onze treballs centrats en la prehistòria del Montgó i els seus voltants, i es valorava la informació de la cavitat en el text "La Cova del Montgó" en el marc del fenomen funerari del III mil.lenni a.C. a la Marina Alta (Soler Díaz). També s'aportava tota la informació llavors disponible del jaciment en l'article "Art Rupestre al Montgó" (Casabó, Sanpedro i Martínez), on de manera minuciosa es descriuen els deu panells pintats en negre i roig amb motius d'art esquemàtic, i es presenten junt amb altres jaciments del terme de Xàbia, que mostren motius de la mateixa mentalitat artística: *Coves Santes de Dalt*, *Coves Santes de Baix*, i l'*Abric del Pastor*, aquest però amb representacions molt perdudes d'art llevantí.*

Pinos y encinas, vegetación actual de algunos sectores del valle de Xàbia.
Pins i carrasques, vegetació actual d'alguns sectors de la vall de Xàbia.

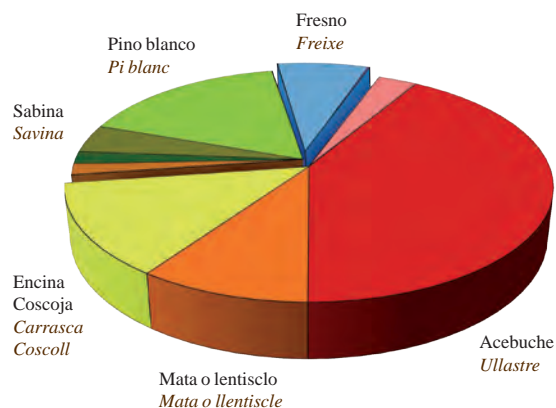
ENTORNO Y MEDIOAMBIENTE DEL YACIMIENTO EN EL CALCOLÍTICO

En la Cova del Barranc del Migdia se han recuperado restos vegetales en forma de madera quemada. Probablemente este carbón procede de fuegos que se realizaron en el interior de la cavidad, con leña aportada por las personas que la frecuentaron, y que debieron de recoger en las inmediaciones de la misma. Aún en los lugares de ocupación más esporádica, los restos de carbón suelen estar presentes, ya que el fuego ha estado asociado a actividades humanas tan cotidianas como calentarse, alumbrarse o cocinar alimentos. La función que pudo tener el fuego en el ritual de enterramiento es una cuestión abierta, aunque no debe descartarse que se prendiera para protegerse del frío o alumbrar la estancia, mientras se procedía al depósito o la reordenación de los restos humanos.

Los carbones de la Cova del Barranc del Migdia pertenecen a una gran variedad de especies, que ponen de manifiesto la abundancia y riqueza de los matorrales mediterráneos en su entorno, con acebuche, lentisco, aliagas, romero y coscoja. Estos matorrales se encontrarían salpicados por pino carrasco, carrasca, sabinas y madroños, que pudieron ser densos en enclaves más favorables como zonas de media ladera. El propio barranco estaría poblado por una vegetación de ribera compuesta por fresnos en su mayor parte, pero también por sauces y serbales. En este conjunto están presentes las especies

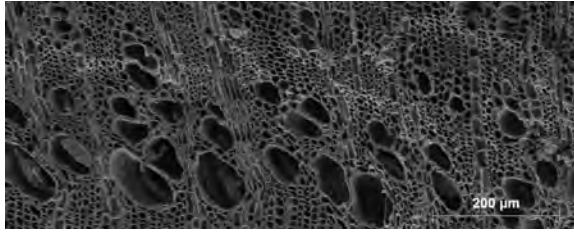
ENTORN I MEDIAMBIENT DEL JACIMENT AL CALCOLÍTIC

A la Cova del Barranc del Migdia s'han recuperat restes vegetals en forma de fusta cremada. Aquest carbó prové, probablement, de focs que es van realitzar en l'interior de la cavitat, amb llenya aportada per les persones que la van freqüentar i que la recolliren pels voltants. Fins i tot en els llocs d'ocupació més esporàdica, les restes de carbó solen estar presents, ja que el foc ha estat associat a activitats humanes tan quotidianes com calfar-se, il·luminar-se o cuinar aliments. La funció que va poder tenir el foc en el ritual d'enterrament és una qüestió oberta, encara que no ha de descartar-se que s'utilitzara per a protegir-se del fred o il·luminar la cova mentre es procedia a la deposició o la reordenació de les restes humanes.

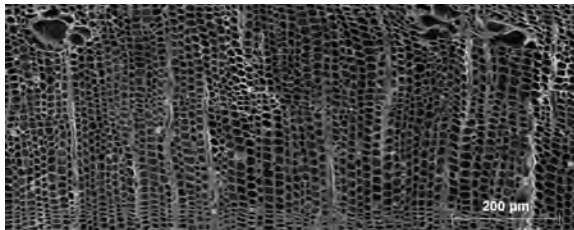
Distribución de vegetación durante el calcolítico en el entorno de la cueva.
Distribució de vegetació durant el calcolític a l'entorn de la cova.

características de las formaciones mediterráneas más cálidas, como corresponde a la situación de la cueva, en la vertiente sur del Macizo del Montgó.

Carbón de fresno visto en el microscopio.
Carbó de freixe vist al microscopi.

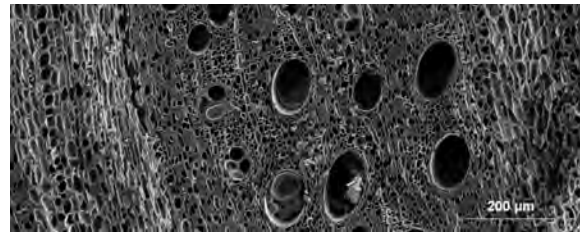
Actualmente, el Montgó es un paraje natural de inestimable valor ecológico e interés botánico por su riqueza florística y la gran cantidad de especies endémicas, raras o amenazadas. Muchas de las especies que predominan actualmente en las formaciones vegetales del macizo estaban ya presentes desde la Prehistoria, de modo que podemos afirmar que el porte arbustivo que tiene hoy la vegetación era ya evidente en los momentos de ocupación de la cova del Barranc del Migdia y es, por tanto, resultado de varios milenios de interacción de los humanos con el paisaje vegetal, siendo la agricultura una de las principales actividades llevadas a cabo en su entorno, si bien por ahora en el registro de la cavidad

Carbón de pino blanco visto en el microscopio.
Carbó de pi blanc vist al microscopi.

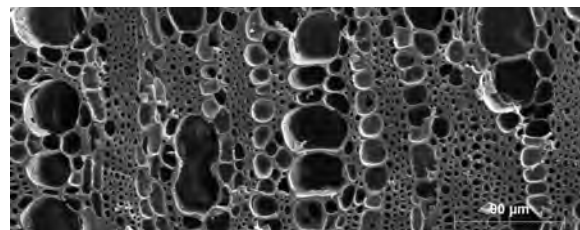
no hay ninguna evidencia carpológica. En las fechas propias del uso funerario del yacimiento la práctica agrícola atiende al cultivo de cereales y leguminosas. Siendo principales el trigo y la cebada no se descarta la utilización del arado en la época. Esa producción agrícola se complementa con una gestión ganadera en la que predominan los ovicápridos, encaminada a la obtención de carne y otros productos secundarios como la leche o la lana. La pesca y la práctica de la recolección de moluscos y frutos también incidiría en la dieta de aquellos que se sirvieran de Migdia como necrópolis.

Els carbons de la Cova del Barranc del Migdia pertanyen a una gran varietat d'espècies, que posen de manifest l'abundància i riquesa dels matolls mediterranis en l'entorn de la cova, amb ullastre, llentiscle, argilagues, romer i coscoll. Entre estos matolls es trobarien rogles de pi blanc, carrasca, savines i alborços, que van poder ser densos en enclavaments més favorables com les zones de mitja vessant. El propi barranc estaria poblat per una vegetació de ribera composta per fleixos en la major part, però també per salzes i moixeres. En aquest conjunt estan presents les espècies característiques de les formacions mediterrànies més càlides, com correspon a la situació de la cova, al vessant sud del massís del Montgó.

Carbón de encina/coscoja visto en el microscopio.
Carbó de carrasca/coscoll vist al microscopi.

Actualment, el Montgó és un paratge natural d'inestimable valor ecològic i interès botànic per la seua riquesa florística i la gran quantitat d'espècies endèmiques, rares o amenaçades. Moltes de les espècies que predominen actualment en les formacions vegetals del massís estaven ja presents des de la prehistòria, de manera que podem afirmar que el port arbustiu que té hui la vegetació era ja evident en els moments d'ocupació de la Cova del Barranc del Migdia i és, per tant, resultat de diversos mil·lennis d'interacció dels humans amb el paisatge vegetal, sent l'agricultura una de les principals activitats dutes a terme en el seu entorn, si bé per ara en el registre de la cavitat no hi ha cap evidència carpològica. Durant el període d'ús funerari del jaciment, la pràctica agrícola es basava en el cultiu de cereals i lleguminoses, amb el blat i l'ordi com a principals cultius, sense descartar la utilització de l'aladre. Aqueixa producció agrícola es complementa amb una gestió ramadera en què predominen els ovicàprids, destinats a l'obtenció de carn i altres productes secundaris com la llet o la llana. La pesca i la pràctica de la recol·lecció de mol·luscos i fruits també incidiria en la dieta dels grups que usaren la Cova del Migdia com a necrópoli.

Carbón de acebuche visto en el microscopio.
Carbó d'ullastre vist al microscopi.

Campo de cebada en el valle de Xàbia.
Camp d'ordi a la vall de Xàbia.

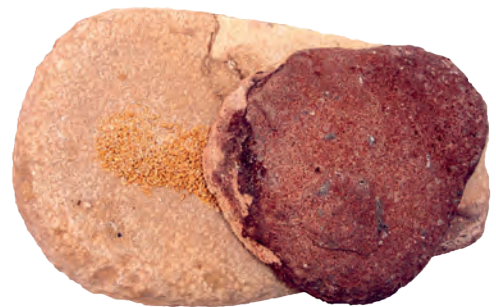
NUEVOS DATOS EN LA INVESTIGACIÓN SOBRE EL NEOLÍTICO Y CALCOLÍTICO

Hace unas décadas se consideraba para las tierras valencianas que la habitación en llano en aldeas y el uso de las cuevas como necrópolis de inhumación múltiple eran características propias del Eneolítico o Calcolítico (Edad del Cobre), un periodo que se identificaba con el III milenio a. C. Tras un mayor desarrollo de la investigación arqueológica se revela un panorama diferente, resultado de la realización de nuevas excavaciones y más preciso en la cronología, con el incremento de dataciones de radiocarbono (C14), ahora calibradas.

Entre esos avances, de una parte se resuelve para las comarcas centro-meridionales valencianas la determinación de aldeas desde el Neolítico Antiguo. De otra, hacia el 2.800 a. n. e. ya puede señalarse una actividad vinculada a la metalurgia del cobre, un rasgo que permite afianzar la noción de Calcolítico, unos siglos antes de la aparición de los recipientes campaniformes más antiguos (2.500 a. n. e.) y del inicio de la Edad del Bronce en las tierras de la provincia de Alicante (2.300 a. n. e.), cuando se observa un patrón de asentamiento más diversificado, que en algunas comarcas incluye la ocupación de altos y un sentido tan estratégico como coercitivo de la explotación territorio.

NOVES DADES EN LA INVESTIGACIÓ SOBRE EL NEOLÍTIC I CALCOLÍTIC

Fa unes dècades es considerava que a les terres valencianes el poblament en pla, en aldees i l'ús de les coves com a necròpolis d'inhumació múltiple eren característiques pròpies de l'eneolític o calcolític (edat del coure), un període que s'identificava amb el III mil·lenni a. n. e. A hores d'ara, amb un major desenvolupament de la investigació arqueològica, es revela un panorama diferent gràcies a la realització de noves excavacions, i més precís en la cronologia, amb l'increment de datacions de radiocarboni (C14), ara calibrades.

Molino barquiforme prehistórico.
Molí barquiforme prehistòric.

Restitución del paisaje del valle hace 4500 años desde la sala de las pinturas de la cueva del Barranc del Migdia.
Restitució del paisatge de la vall fa 4500 anys des de la sala de les pintures de la cova del Barranc del Migdia.

También se han observado diferencias en el aprovechamiento de las cuevas naturales. En el VI milenio ane (Neolítico antiguo o cardial), se reconocen como lugares sacros o de habitación más o menos intensa, en ocasiones acompañadas de la práctica de inhumaciones. A partir del V milenio ane (Neolítico Medio o postcardial) es frecuente su uso como rediles de ganado dependientes de aldeas y, desde los mediados del IV milenio ane (Neolítico Final-Calcolítico) y a lo largo del III milenio ane lo más común resultó su aprovechamiento con fines funerarios.

A lo largo de esos milenios previos a la Edad del

Restitución de una aldea del calcolítico.
Restitució d'una aldea del calcolític.

Bronce, en los que se inicia y desarrolla la agricultura y la ganadería, base de subsistencia de una economía productora, se producirá un incremento demográfico en grupos humanos, si no igualitarios, sí dotados de una cierta jerarquización social, más acusada hacia el final de un proceso que viene a coincidir con la aparición de las cerámicas campaniformes. No se tratará en ningún modo de una evolución lineal: la investigación arqueológica señala diferentes etapas en su complejidad social, así como diferencias entre territorios, de modo que lo que se observa en La Marina no es similar a lo que ocurre en las comarcas que recorre el Serpis y tampoco a lo que se determina en las meridionales que irrigan los ríos Vinalopó o Segura.

Amb aquests avanços, es resol per a les comarques centremeridionals valencianes, d'una part la determinació d'aldees des del neolític antic, d'una altra, cap al 2.800 ane ja pot assenyalar-se una activitat vinculada a la metal·lúrgia del coure; un tret que permet refermar la noció de calcolític, uns segles abans de l'aparició dels recipients campaniformes més antics (2.500 ane) i de l'inici de l'edat del bronze en les terres de la província d'Alacant (2.300 ane), quan s'observa un patró d'assentament més diversificat, que en algunes comarques inclou l'ocupació d'alterons i un sentit tan estratègic com coercitiu de l'explotació territorial.

També s'han observat diferències en l'aprofitament de les coves naturals. En el VI mil·lenni ane (neolític antic o cardial), es reconeixen com a llocs sacres o d'habitació més o menys intensa, a vegades acompanyades de la pràctica d'inhumacions. A partir del V mil·lenni ane (neolític mitjà o postcardial) és freqüent el seu ús com a corrals de bestiar dependents d'aldees i, des de mitjans del IV mil·lenni ane (neolític final-calcolític) i al llarg del III mil·lenni ane el més comú va ser el seu aprofitament amb finalitat funerària.

Al llarg d'aquells mil·lennis previs a l'edat del bronze, en els quals s'inicia i desenvolupa l'agricultura i la ramaderia, base de subsistència d'una economia productora, es produirà un increment demogràfic en grups humans, si no igualitaris, sí dotats d'una certa jerarquització social, més acusada cap al final d'un procés que coincidirà amb l'aparició de les ceràmiques campaniformes. No es tractarà però d'una evolució lineal: la investigació arqueològica assenyalava diferents etapes en la seua complexitat social, així com diferències entre territoris, de manera que el que s'observa en la Marina no és semblant al que ocorre en les comarques que recorre el Serpis i tampoc al que es determina en les meridionals, que irrigen els rius Vinalopó i Segura.

Enterramiento aparecido en la primera campaña de excavaciones. Año 2009.
Enterrament aparegut en la primera campanya d'excavacions. Any 2009.

LAS CUEVAS DE INHUMACIÓN MÚLTIPLE

El aprovechamiento funerario de las cavidades naturales es un hecho que en las tierras valencianas caracteriza bien la segunda mitad del IV y el III milenio a. n. e. Se trata de un fenómeno complejo que en otras áreas se sirve de dólmenes y otras construcciones artificiales. Los enterramientos referencian el orden social y las creencias de los colectivos que en las cavidades inhumaban a sus muertos de manera sucesiva, siguiendo un ritual que incluía el depósito de elementos de ajuar y de ofrendas.

Se trata de enterramientos selectivos porque son pocos los que gozarían de ese privilegio. En sí misma la inhumación no sólo significa al fallecido. Como creencia y rito, el enterramiento en cavidades abiertas en las laderas cohesionan socialmente a los pobladores de aldeas dispuestas en los fondos de valle, quienes se sentirían identificados en un culto a los ancestros inhumados. La cueva de enterramiento como referencia, señala la tenencia del territorio que los habitantes aprovechan no sólo para la caza y recolección sino también para producción agrícola

LES COVES D'INHUMACIÓ MÚLTIPLE

L'aprofitament funerari de les cavitats naturals és un fet que en les terres valencianes caracteritza bé la segona mitat del IV i el III mil·lenni a. n. e. Es tracta d'un fenomen complex que en altres àrees se serveix de dòlmenes i altres construccions artificials. Els enterraments referencien l'orde social i les creences dels col·lectius que inhumaven els seus morts en les cavitats de manera successiva, seguint un ritual que incloïa el dipòsit d'elements d'ajovar i d'ofrenes.

Es tracta de soterraments selectius perquè són pocs els que gaudirien d'eixe privilegi. En sí mateixa la inhumació no sols ateny al difunt. Com a creença i ritu, el soterrament en cavitats obertes en les vessants cohesionen socialment els pobladors d'aldees disposades en els fons de les valls, els quals se sentirien identificats en un culte als ancestres inhumats. La cova d'enterraments com a referència, assenyala la tenença del territori que els habitants aprofiten no sols per a la caça i recol·lecció sinó també per a producció agrícola i ramadera. La presència d'individus de distint sexe i edat revela la complexitat de les creences de gents que, si bé

y ganadera. La presencia de individuos de distinto sexo y edad revela la complejidad de las creencias de gentes que, si bien todavía no sometidas a un orden jerárquico duradero, sí están inmersas en un marco de conflictos, pactos e intercambios en el que por distintas razones destacarían en vida los que luego se inhuman.

A partir del registro material que acompaña los restos puede consignarse la importancia de los inhumados, al observarse elementos de adorno y atuendo que, con un traje no preservado, engalanarían los cadáveres; elementos de ofrenda con útiles vinculados a la caza como las puntas de flecha en sílex, a la tala y el trabajo de la madera, como las hachas y azuelas en piedra pulimentada, o al corte y el trabajo de las pieles como los cuchillos en sílex o algún instrumental óseo. Desde esa perspectiva, parece que se quisiera dotar a los individuos de los elementos idóneos para subsistir en su tránsito o último viaje. También habría ofrendas alimenticias contenidas en recipientes cerámicos, o evidenciadas por restos de fauna, no descartándose que las cerámicas pudieran contener agua u otros líquidos vinculados al ritual de inhumación.

Excavación del sector este de la cámara funeraria. Segunda campaña, año 2010.
Excavació del sector est de la cambra funerària. Segona campanya, any 2010.

El depósito del cadáver implicaría el transporte y la apertura de la cueva que, como panteón, podría cerrarse a los efectos de proteger los restos de carnívoros. En algunas cuevas, el espacio funerario de la cavidad atendería a un área de primer depósito donde se realizaría el ritual. Pasado un tiempo los restos esqueléticos se manipulan para desplazarse y ordenarse con los objetos que los acompañan para aprovechar mejor el espacio. A otras cavidades los restos pudieron llegar en avanzado estado de esquelización, sin conservar los ligamentos interóseos que unen las distintas estructuras anatómicas. Es el caso de la Cova del Barranc del Migdia, donde se identifican restos de diferentes individuos en distintos paquetes de huesos cuidadosamente dispuestos.

encara no estan sotmeses a un orde jeràrquic durador, sí que estan immerses en un marc de conflictes, pactes i intercanvis en què, per distintes raons, destacarien en vida els que després van ser inhumats.

Documentación de la excavación durante la primera campaña (Año 2009).
Documentació de l'excavació durant la primera campanya (Any 2009).

A partir del registre material que acompanya les restes, pot consignar-se la importància dels inhumats en observar els elements d'adornament i vestit que, amb una roba no preservada, guarnirien els cadàvers; elements d'ofrena amb útils vinculats a la caça com les puntes de fletxa en sílex, a la tala i el treball de la fusta, com les destrals i aixes en pedra polida, o al tallat i treball de les pells com els ganivets en sílex o algun instrumental ossi. Des d'eixa perspectiva, sembla que es voldria dotar els individus dels elements idonis per a subsistir en el seu trànsit o últim viatge. També hi hauria ofrenes alimentàries contingudes en recipients ceràmics, o evidenciades per restes de fauna, sense descartar que les ceràmiques pogueren contingre aigua o altres líquids vinculats al ritual d'inhumació.

El dipòsit del cadàver implicaria el transport i l'obertura de la cova que, com a panteó, podria tancar-se als efectes de protegir les restes de carnívors. En algunes coves, l'espai funerari de la cavitat atendria a una àrea de primer dipòsit on es realitzaria el ritual. Passat un temps, les restes esquelètiques es manipulen per a desplaçar-les i ordenar-les amb els objectes que les acompanyen per a aprofitar millor l'espai. En altres cavitats, les restes van poder arribar en avançat estat d'esquelèticització, sense conservar els lligaments interóssis que uneixen les distintes estructures anatòmiques. És el cas de la Cova del Barranc del Migdia, on s'identifiquen restes de diferents individus en distints paquets d'ossos disposats cuidadosament.

Dibujo del I paquete de enterramientos localizado en la campaña del año 2009.

Dibuix del I paquet d'enterraments localitzat en la campanya de l'any 2009.

Detalle del II paquete de enterramientos, compuesto por los restos de una mujer de 30-35 años y de un niño de 3-4 años. Segunda campaña, año 2010.

Detall del II paquet d'enterraments, format per les restes d'una dona de 30-35 anys i un xiquet de 3-4 anys. Segona campanya, any 2010.

RITUALES FUNERARIOS EN LAS NECRÓPOLIS DE INHUMACIÓN MÚLTIPLE

Los enterramientos de la Cova del Barranc del Migdia están situados en la llamada sala central, un espacio, que tras la excavación alcanza los 2 m de anchura y que en planta guarda en su nivel inicial unas dimensiones máximas de 4,30 m de longitud por 3,61 m de anchura. Para acceder a este espacio hay que recorrer un angosto pasillo de 12 m que comunica la sala con una entrada que, por situarse a 10 m por encima del terraplén más inmediato, sólo resulta accesible mediante escalada.

Ese difícil acceso, el hecho de no haber encontrado un área con inhumaciones guardando disposición anatómica, y los datos que proporcionan los estudios de antropología física posibilitan, como hipótesis más probable, que a la cavidad hubieran llegado los restos humanos de algún modo recogidos y tras haber sido depositados previamente en otro lugar. De los esqueletos que pueden identificarse falta más del 50 % de la osamenta de cada individuo, destacando la escasez de cráneos y mandíbulas. La presencia de huesos menudos de manos y pies hace pensar que algunos miembros del cuerpo pudieron trasladarse todavía conservando los ligamentos. El traslado incluiría los distintos elementos de ajuar que se han recogido en el yacimiento, depositándose luego junto a los huesos ordenados, conformando paquetes diferenciados, algo que permite intuir una conducta

RITUALS FUNERARIS EN LES NECRÒPOLIS D'INHUMACIÓ MÚLTIPLE

Els soterraments de la Cova del Barranc del Migdia estan situats en l'anomenada sala central, un espai que després de l'excavació presenta els 2 m d'amplària i que en planta mostra en el seu nivell inicial unes dimensions màximes de 4,30 m de longitud per 3,61 m d'amplària. Per a accedir a aquest espai cal recórrer un estret corredor de 12 m que comunica la sala amb una entrada situada en una paret rocosa a més de 10 m d'altura, només accessible per mitjà d'escalada.

Eixe difícil accés, el fet de no haver trobat una àrea amb inhumacions guardant disposició anatómica i les dades que proporcionen els estudis d'antropologia física, possibiliten com a hipòtesi més probable, que a la cavitat hi hagueren arribat les restes humanes recollides d'alguna manera i després d'haver estat prèviament dipositades en un altre lloc. Dels esquelets que poden identificar-se falta més del 50% de l'ossada de cada individu, destacant l'escassesa de cranis i mandíbules. La presència d'ossos menuts de mans i peus fa pensar que alguns membres del cos van poder traslladar-se encara conservant els lligaments. El trasllat inclouria els distints elements d'ajovar que s'han arreplegat en el jaciment, que es dipositaven després junt amb els ossos ordenats, conformant paquets diferenciats, un fet que permet intuir una conducta que tracta de preservar la identitat dels inhumats. Es consignaria així un ritual successiu que, en primer terme

Dataciones absolutas Cova del Barranc del Migdia.
Datacions absolutes Cova del Barranc del Migdia.

Nivel	Ref./Material	Datación bp	CAL BC 2 σ +	CAL BC 2 σ -	Prob.	CAL BC 2 σ (m)	CAL BC 1 σ +	CAL BC 1 σ -	Prob.
CBMX'10 UE 47(2)	Beta 300992 Tibia	4070 \pm 30	2852	2813	0.126	2671	2833	2819	0.106
			2744	2727	0.020		2660	2651	0.058
			2696	2558	0.690		2634	2569	0.715
			2554	2550	0.004		2516	2500	0.120
			2537	2491	0.159				
CBMX'10 UE 4(49)	Beta 292719 Fémur	4040 \pm 40	2839	2814	0.052	2654	2620	2606	0.104
			2677	2469	0.948		2600	2592	0.063
							2588	2547	0.344
							2540	2489	0.489
CBMX'10 UE 50 (12)	Beta 296221 Húmero	4020 \pm 30	2619	2606	0.030	2545	2573	2548	0.320
			2600	2593	0.014		2539	2489	0.680
			2586	2471	0.956				
CBMX'10 UE 41(4)	Beta 300991 Cúbito	3800 \pm 40	2455	2444	0.007	2256	2293	2195	0.834
			2436	2420	0.013		2171	2145	0.166
			2405	2378	0.029				
			2350	2132	0.931				
			2083	2058	0.020				

Excavación. Cuarta campaña, diciembre 2012.
 Excavació. Quarta campanya, desembre 2012.

Detalle del IV paquete de enterramientos, compuesto por los restos de dos individuos adultos y un niño. Segunda campaña, año 2010.
Detall del IV paquet d'enterraments, format per les restes de dos individus adults i un xiquet. Segona campanya, any 2010.

que trata de preservar la identidad de los inhumados. Se consignaría así un ritual sucesivo que, en primer término aprovecharía un espacio diferenciado, de aquel de Migdia que acoge las inhumaciones en posición secundaria.

En la provisionalidad que implica no haber culminado el proceso de excavación parece que la cavidad del Migdia tuvo un uso funerario reciente dentro del marco cronológico que de manera general atiende al fenómeno de la inhumación múltiple en tierras valencianas. En la actualidad se dispone de dataciones de C14 sobre huesos humanos en tres cavidades de la provincia de Alicante: Pastora (Alcoy), En Pardo (Planes) y Migdia (Xàbia). No obstante las intervenciones más recientes han revelado la existencia de un nivel inferior de enterramientos, no descartándose que las primeras inhumaciones fueran más antiguas y no distaran tanto en el tiempo de las realizadas en esas cueva de las comarcas de L'Alcoià y El Comtat.

La horquilla cronológica que ofrece los cuatro análisis de radiocarbono de la Cova del Barranc del Migdia –ca.2.670-2.250 ane - es reciente con respecto a las otras dos cavidades. Los análisis de la Cova d'En Pardo (Planes) permiten consignar un uso funerario entre ca.3.350-2.850 ane, ofreciendo los de la Cova de la Pastora (Alcoy) un intervalo más amplio 3.600-1.800 ane, si bien su pleno uso funerario queda entre ca. 3.300-2.750 ane⁷.

⁷ Para este aspecto, puede consultarse como síntesis, Soler Díaz, J.A. y Roca de Togores Muñoz, C. (2012). Ritual funerario en la Cova d'En Pardo ca. 3.350-2.850 cal ane: especialidad, cronología y territorio cultural. En J.A. Soler Díaz (coor). Cova d'En Pardo. Arqueologia en la Memoria. Fundació C.V. MARQ-Ayuntamiento de Alcoy, Alicante-Alcoy, 205-248.

aprofitaria un espai diferenciat d'aquell de Migdia, que acolliria les inhumacions en posició secundària.

En la provisionalitat que implica no haver culminat el procés d'excavació, sembla que la cavitat del Migdia va tindre un ús funerari recent dins el marc cronològic que de manera general atén al fenomen de la inhumació múltiple en terres valencianes. En l'actualitat es disposa de datacions de C14 sobre ossos humans en tres cavitats de la província d'Alacant: Pastora (Alcoi), En Pardo (Planes) i Migdia (Xàbia). Tanmateix, les intervencions més recents han revelat l'existència d'un nivell inferior d'enterraments, per la qual cosa no es pot descartar que les primeres inhumacions foren més antigues i no distaren tant en el temps d'aquelles realitzades en altres coves de les comarques de l'Alcoià i el Comtat.

La forca cronològica que ofereixen les quatre anàlisis de radiocarboni de la Cova del Barranc del Migdia –ca.2.670-2.250 ane– és recent respecte a les altres dos cavitats. Les anàlisis de la Cova d'En Pardo (Planes) permeten consignar un ús funerari entre ca.3.350-2.850 ane, mentre que les de la Cova de la Pastora (Alcoi) mostren un interval més ampli 3.600-1.800 ane, si bé el seu ple ús funerari queda entre ca. 3.300-2.750 ane⁷.

⁷ Per aquesta qüestió podeu consultar com a síntesi, Soler Díaz, J.A. i Roca de Togores Muñoz, C. (2012). "Ritual funerario en la Cova d'En Pardo ca. 3.350-2.850 cal ane: especialidad, cronología y territorio cultural". Dins J.A. Soler Díaz (coor). Cova d'En Pardo. Arqueologia en la Memoria. Fundació C.V. MARQ-Ajuntament d'Alcoi, Alacant-Alcoi, 205-248.

LOS RESTOS HUMANOS DE LA COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA

El material antropológico estudiado se compone de unos 500 fragmentos óseos y piezas dentarias. El estado general de conservación de las piezas esqueléticas es deficiente, debido, en la mayoría de los casos, a su elevada fragmentación, sin conservarse las epífisis en muchos de los huesos largos, lo que ha hecho casi imposible su reconstrucción y ha dificultado la obtención de datos.

Todos los huesos muestran una coloración muy clara, son muy frágiles y parecen muy alterados, observándose una alta erosión, pérdidas óseas, agrietamientos y concreciones calcáreas adheridas, lo que hace pensar que estuvieron sometidos a unas condiciones ambientales diferentes a las de su hallazgo, algo que puede evidenciar un movimiento de la osamenta, no descartándose hubieran podido estar previamente expuestos en un ambiente húmedo y no enterrados, si bien en un lugar preservado, una vez que en los restos no se han identificado marcas de carnívoros.

Una observación minuciosa revela patologías que pudieron sufrir en vida los individuos cuyos restos se localizan en Migdia. Mientras que en las mujeres se ha determinado artrosis únicamente en huesos del pie, en los varones se han descrito artrosis en huesos del pie, columna vertebral, huesos de la cadera y de miembros superiores. Además en un varón se ha documentado Hiperostosis Esquelética Difusa Idiopática (DISH), que viene a ser una osificación de ligamentos y tendones de la columna, cuyo origen podría ser causado por diabetes u obesidad. Las patologías orales como caries, abscesos, desgaste acusado, periodontitis y cálculo dental se documentan en ambos sexos. La edad de muerte no sobrepasaría los 40 años para los individuos adultos, mientras que la edad de muerte infantil está representada entre el año y los 5 años.

LES RESTES HUMANES DE LA COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA

El material antropològic estudiat es compon d'uns 500 fragments ossis i peces dentàries. L'estat general de conservació de les peces esquelètiques és deficient, degut, en la majoria dels casos, a la seua elevada fragmentació, sense que es conserven les epífisis en molts dels ossos llargs, la qual cosa ha fet quasi impossible la seua reconstrucció i ha dificultat l'obtenció de dades.

Tots els ossos mostren una coloració molt clara, són molt fràgils i apareixen molt alterats, observant-se una alta erosió, pèrdues òssies, clavillaments i concrecions calcàries adherides, la qual cosa fa pensar que van estar sotmesos a unes condicions ambientals diferents de les de la seu troballa, fet que pot evidenciar un moviment de l'ossada, sense descartar que hagueren estat prèviament exposats en un ambient humit i no soterrats, però en un lloc preservat, com demostra la inexistència de marques de carnívors en les restes.

Una observació minuciosa de les restes revela patologies que van poder patir en vida els individus inhumats al Migdia. Mentre que en les dones s'ha determinat artrosi únicament en ossos del peu, en els barons s'han descrit artrosi en ossos del peu, columna vertebral, ossos del maluc i de membres superiors. A més, en un baró s'ha documentat Hiperostosi Esquelètica Difusa Idiopàtica (DISH), que ve a ser una ossificació de lligaments i tendons de la columna, l'origen de la qual podria estar causat per diabetis o obesitat. Les patologies orals com són càries, abscessos, desgast acusat, periodontitis i càlcul dental es documenten en ambdós sexes. L'edat de mort no sobrepassaria els 40 anys per als individus adults, mentre que l'edat de mort infantil està representada entre l'any i els 5 anys.

Parte inferior de la columna vertebral de un adulto, probablemente hombre, con signos de artrosis.
Part inferior de la columna vertebral d'un adult, probablement home, amb signes d'artrosi.

Húmero derecho de un niño/niña de entre 3 y 4 años.
Húmer dret d'un xiquet/xiqueta d'entre 3 i 4 anys.

Mitad esternal de la clavícula derecha de un hombre adulto.
Meitat esternal de la clavícula dreta d'un home adult.

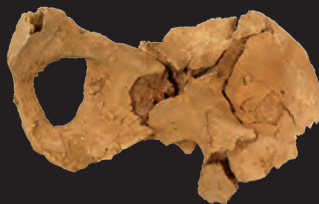
Parte izquierda del maxilar superior de una mujer de entre 17 y 25 años.
Part esquerra del maxilar superior d'una dona d'entre 17 i 25 anys.

Calcáneo izquierdo de un hombre adulto con signos de artrosis.
Calcani esquerre d'un home adult amb signes d'artrosi.

Mandíbula de una mujer de entre 17 y 20 años.
Mandíbula d'una dona d'entre 17 i 20 anys.

Coxal derecho de un hombre de entre 30 y 35 años.
Coxal dret d'un home d'entre 30 i 35 anys.

“PAQUETES” FUNERARIOS Y AJUARES

Aunque se consignan distintas agrupaciones o paquetes en la sala central de la Cova del Barranc del Migdia, dentro de los mismos se han podido identificar huesos de más de un individuo; todo lo que implica que algunos restos fueron trasladados a la vez, lo que podría avalar un posible vínculo entre los individuos identificados en un paquete. Los huesos de cada conjunto se encuentran mezclados sin ningún orden documentándose huesos largos de miembros superiores junto a los de miembros inferiores del mismo o de otro individuo.

Considerando los datos de la campañas de 2009 y las dos de 2010, en Migdia se han identificado restos de un mínimo de 8 individuos recogidos en 4 paquetes diferenciados en un proceso de excavación que integra diferentes unidades (UE) dispuestos bajo piedras de tamaño medio que los protegen y quizá identifican. El paquete I guarda la posición más occidental. Se localizó por encima y separado del resto de conjuntos localizados en la mitad oriental de la sala. Por carbono 14, se han datado muestras óseas de 4 individuos. Su datación se expresa en años reales -calibrada a 2 sigma-.

Paquete I: Integra restos de un varón de unos 35-39 años de edad, dispuestos sin ningún elemento de ajuar en sus inmediaciones, si bien a la misma cota se encontraron tres puntas de flecha en sílex que podrían estar en relación con este individuo.

Paquete II: integra huesos de un niño/a de unos 3-4 años de edad y una mujer de 30-35 años de edad de la que se conserva el cráneo prácticamente entero. El individuo infantil se dató en 2.852(2.671)2.491 ane. Junto a los restos del niño se localizó una pequeña azuela de sillimanita, mientras que más próximos a los restos de la mujer se halló una laminita y una punta de flecha en sílex y un punzón de cobre además de un vaso entero localizado por encima de un cráneo de un tercer individuo.

“PAQUETS” FUNERARIS I AIXOVARS

Encara que han aparegut distintes agrupacions o paquets en la sala central de la Cova del Barranc del Migdia, dins de cada paquet s'han pogut identificar ossos de més d'un individu; tot això implica que algunes restes van ser traslladades al mateix temps, la qual cosa podria avalar un possible vincle entre els individus identificats en un paquet. Els ossos de cada conjunt es troben mesclats sense cap orde, documentant-se ossos llargs de membres superiors junt amb els de membres inferiors del mateix o d'un altre individu.

Considerant les dades de la campanya de 2009 i les dos de 2010, en Migdia s'han identificat restes d'un mínim de 8 individus, arreglats en 4 paquets diferenciats en un procés d'excavació que integra diferents unitats (UE), disposats baix pedres de grandària mitjana que els protegeixen i potser identifiquen. El paquet I guarda la posició més occidental. Es va localitzar per damunt i separat de la resta de conjunts situats en la meitat oriental de la sala. Per carboni 14, s'han datat mostres òssies de 4 individus. La seua datació s'expressa en anys reals -calibrada a 2 sigma-.

Paquet I: *integra restes d'un baró d'uns 35-39 anys d'edat, disposades sense cap element d'aixovar al seu voltant, si bé a la mateixa cota es van trobar tres puntes de fletxa en sílex que podrien estar en relació amb aquest individu.*

Paquet II: *integra ossos d'un xiquet/a d'uns 3-4 anys d'edat i una dona de 30-35 anys d'edat del qui es conserva el crani pràcticament sencer. L'individu infantil es va datar en 2.852(2.671)2.491 ane. Junt amb les restes del xiquet es va localitzar una petita aixa de sillimanita, mentre que més pròxims a les restes de la dona es va trobar una lamineta i una punta de fletxa en sílex i un punxó de coure a més d'un got sencer localitzat per damunt del crani d'un tercer individu.*

Paquete III: recoge restos de dos adultos de diferente sexo de los que no se puede precisar la edad y de un niño/a de no más de un año de vida. Los restos de la mujer se dataron -2.619(2.545)2.471 ane-. En sus inmediaciones se recogió una punta de flecha en sílex.

Paquete IV: contiene huesos de un hombre de unos 25-35 años, una mujer de 17-20 años y de un niño/a de 4-5 años. Se han datado los restos del varón -2.455(2.256)2.058 ane- y del niño -2.839(2.654)2.469 ane -. En sus inmediaciones se recogieron 4 puntas de flecha en sílex, un fragmento de cerámica pintada y un metapodio de ovicáprido.

***Paquet III:** recull restes de dos adults de diferent sexe, dels quals no es pot precisar l'edat, i un xiquet/a de només un any de vida. Les restes de la dona es van datar -2.619(2.545)2.471 ane-. Al seu voltant es va arplegar una punta de fletxa en sílex.*

***Paquet IV:** conté ossos d'un home d'uns 25-35 anys, una dona de 17-20 anys i d'un xiquet/a de 4-5 anys. S'han datat les restes del baró -2.455(2.256)2.058 ane- i del xiquet -2.839(2.654)2.469 ane-. Al seu voltant es van arplegar 4 puntes de fletxa en sílex, un fragment de ceràmica pintada i un metapodi d'ovicàprid.*

Excavación de la cámara funeraria. Tercera campaña, año 2010.
Excavació de la cambra funerària. Tercera campanya, any 2010.

LAS PINTURAS RUPESTRES ESQUEMÁTICAS DE LA COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA

Las manifestaciones rupestres de la cova del Barranc de Migdia se hallan en la sala interior de la cueva, en la parte más alejada a 52 m de la boca de acceso, y en las inmediaciones de la abertura que, a modo de balcón, se asoma al acantilado a 40 m de altura, orientado hacia el oeste. Se localizan a la derecha en la pared norte, a la izquierda en la pared sur, y en el techo, en la parte más próxima al acantilado, donde la luz del sol, por la tarde, incide de forma casi directa. En el interior de la cavidad no se ha hallado ninguna representación rupestre, debido quizá a la fuerte y continua degradación que sufren sus paredes y techos, y por la presencia de líquenes y hongos que degradan y cubren buena parte de la sala donde se localizan. Esta circunstancia, y la presencia de concreciones calcáreas por filtraciones de agua, podrían haber incidido negativamente en la conservación de los motivos pictóricos representados. Además las acciones de visitas no controladas y poco respetuosas que se han producido desde su descubrimiento en 1989 hasta el cierre de la cueva por el Museu Arqueològic i Etnogràfic "Soler Blasco" de Xàbia en 1991, y el gran incendio forestal del Montgó de 1994 pudieran haber contribuido a su degradación.

Fotografía del estado actual del panel I, figuras 25 y 26 (esteliformes y pectiniformes). Situado en la pared norte de la sala de las pinturas.
Fotografia de l'estat actual del panell I, figures 25 i 26 (estel.liformes i pectiniformes). Situat a la paret nord de la sala de les pintures.

LES PINTURES RUPESTRES ESQUEMÀTIQUES DE LA COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA

Les manifestacions rupestres de la Cova del Barranc de Migdia es troben en la sala interior de la cova, en la part més allunyada, a 52 m de la boca d'accés, i als voltants de l'obertura que, a manera de balcó, s'obri al penya-segat a 40 m d'altura, orientat cap a l'oest. Es localitzen a la dreta en la paret nord, a l'esquerra en la paret sud i en el sostre, en la part més pròxima al penya-segat, on la llum del sol, a la vesprada, incideix de forma quasi directa. A l'interior de la cavitat no s'ha trobat cap representació rupestre, degut potser a la forta i contínua degradació que pateixen les seues parets i sostres, i per la presència de líquens i fongs que degraden i cobreixen bona part de la sala on es localitzen. Esta circumstància, i la presència de concrecions calcàries per filtracions d'aigua, podrien haver incidit negativament en la conservació dels motius pictòrics representats. A més, les accions de visites no controlades i poc respectuoses que s'han produït des del seu descobriment el 1989 fins al tancament de la cova pel Museu Arqueològic i Etnogràfic "Soler Blasco" de Xàbia en 1991, i el gran incendi forestal del Montgó de 1994 han contribuït a la seua degradació.

Calco del estado actual del panel I, figuras 25 y 26 (esteliformes y pectiniformes). Situado en la pared norte de la sala de las pinturas.
Calc de l'estat actual del panell I, figures 25 i 26 (estel.liformes i pectiniformes). Situat a la paret nord de la sala de les pintures.

◀ Panel X, situado en el techo de la sala de las pinturas.
Panell X, situat al sostre de la sala de les pintures.

Fotografía del estado actual del panel I, figura 52 (digitaciones).
Situado en la pared norte de la sala de las pinturas.
Fotografia de l'estat actual del panell I, figura 52 (digitacions).
Situat a la paret nord de la sala de les pintures.

Calco del estado actual del panel I, figura 52 (digitaciones).
Situado en la pared norte de la sala de las pinturas.
Calc de l'estat actual del panell I, figura 52 (digitacions).
Situat a la paret nord de la sala de les pintures.

Con motivo de la excavación de la sala de los enterramientos se ha realizado una revisión de los calcos utilizando nuevas tecnologías. A partir de fotogrametrías se han obtenido ortofotos digitales de los motivos y, por medio de programas informáticos de tratamiento de imágenes, nuevos calcos indirectos que han favorecido su interpretación y estudio.

Amb motiu de l'excavació de la sala dels enterraments s'ha realitzat una revisió dels calcs utilitzant noves tecnologies. A partir de fotogrametries s'han obtingut ortofotos digitals dels motius i, per mitjà de programes informàtics de tractament d'imatges, nous calcs indirectes que han afavorit la seua interpretació i estudi.

Las más de cien representaciones rupestres se pueden encuadrar en el Arte Esquemático del periodo Neolítico en sus últimas etapas, con una antigüedad estimada entre 4.000 y 5.000 años, no siendo descartable fueran realizaciones contemporáneas a los enterramientos. Cabe destacar la presencia de un único motivo grabado formado por líneas incisas que conforman un trazo en zigzag. La mayoría de las representaciones rupestres corresponden a pinturas, en las que se pueden distinguir tres estilos distintos:

Les més de cent representacions rupestres es poden enquadrar en l'art esquemàtic del període neolític en les seues últimes etapes, amb una antiguitat estimada entre 4.000 i 5.000 anys, sense descartar que foren realitzacions contemporànies als enterraments. Cal destacar la presència d'un únic motiu gravat format per línies incises que conformen un traç en ziga-zaga. La majoria de les representacions rupestres corresponen a pintures, en les quals es poden distingir tres estils distints:

Fotografía del estado actual del panel I, figura 17 (tres rombos unidos por los vértices). Situado en la pared norte de la sala de las pinturas.
Fotografia de l'estat actual del panell I, figura 17 (tres rombs units pels vèrtex).
Situat a la paret nord de la sala de les pintures.

Calco del estado actual del panel I, figura 17 (tres rombos unidos por los vértices). Situado en la pared norte de la sala de las pinturas.
Calc de l'estat actual del panell I, figura 17 (tres rombs units pels vèrtex). Situats a la paret nord de la sala de les pintures.

Fotografía del estado actual del panel VIII, en el que destaca la figura 3 que ha sido interpretada como un ídolo. Situado en la pared sur de la sala de las pinturas.
 Fotografia de l'estat actual del panell VIII, en el qual destaca la figura 3 que ha estat interpretada com un ídol. Situat a la paret sud de la sala de les pintures.

A. Pinturas negras de pequeño tamaño, realizadas con pigmento negro espeso y trazos bien perfilados aplicados con pincel o similar, que conforman motivos figurativos y simbólicos. Entre las que se distinguen representaciones interpretadas como zoomorfas, forma esquematizada de animales. Identificadas como cuadrúpedos, se puede adivinar la presencia de ovicápridos, ovejas o cabras, plasmados en agrupaciones con distintas actitudes. Estas figuras están conformadas por un trazo horizontal del que emanan cortos trazos verticales, e incluso un pequeño trazo curvo que representa la cornamenta. Y otras figuras, probablemente cánidos o carnívoros, representados de igual forma pero marcando las fauces y el rabo largo. Se distinguen otras figuras esquemáticas asociadas generalmente a los motivos zoomorfos, formando agrupaciones de líneas paralelas verticales de zigzags, triángulos, esteliformes y otros motivos de difícil identificación por su complejidad y estado deficiente de conservación. Son las más abundantes y se localizan en las dos paredes y en el techo.

B. Pinturas rojas, realizadas con pigmento rojo y trazos bien perfilados aplicados con pincel o similares, que forma un único motivo formado por tres rombos unidos por sus vértices horizontales. Se localiza en la pared norte.

C. Pinturas rojas, realizadas con pigmento rojo aplicado directamente con los dedos, digitaciones, de forma aislada y formando agrupaciones de simples barras cortas verticales. Se localizan en el techo y en la pared norte, donde aparecen superpuestos a alguna de las pinturas negras.

***A.** Pintures negres de dimensió reduïda, realitzades amb pigment negre espès i traços ben perfilats aplicats amb pinzell o semblant, que conformen motius figuratius i simbòlics. Entre ells es distingeixen representacions interpretades com zoomorfes, forma esquematitzada d'animals, identificades com a quadrúpedes, com ara ovicàprids, ovelles o cabres, plasmats en agrupacions amb distintes actituds. Estes figures estan conformades per un traç horitzontal del que ixen curts traços verticals, i inclús un xicotet traç corb que representa la cornamenta. I altres figures, probablement cànids o carnívors, representats de la mateixa forma però marcant la boca oberta i la cua llarga. Es distingeixen altres figures esquemàtiques associades generalment als motius zoomorfs, formant agrupacions de línies paral·leles verticals de zigzagues, triangles, estel·liformes i altres motius de difícil identificació per la seua complexitat i estat deficiënt de conservació. Són les més abundants i es localitzen en les dos parets i en el sostre.*

***B.** Pintures roges, realitzades amb pigment roig i traços ben perfilats aplicats amb pinzell o semblant, que forma un únic motiu compost per tres rombes units pels seus vèrtexs horitzontals. Es localitza en la paret nord.*

***C.** Pintures roges, realitzades amb pigment roig aplicat directament amb els dits, digitacions, de forma aïllada i formant agrupacions de simples barres curtes verticals. Es localitzen en el sostre i en la paret nord, on apareixen superposats a alguna de les pintures negres.*

Cuenco de cerámica hecho a mano. Mediados del 3er milenio a.n.e.
Vas de ceràmica fet a mà. Mitjans del 3r mil·lenni a.n.e.

Fragmento de un cuenco de cerámica hecho a mano. Mediados del 3er milenio a.n.e.
Fragment d'un vas de ceràmica fet a mà. Mitjans del 3r mil·lenni a.n.e.

LOS MATERIALES ARQUEOLÓGICOS

La mayoría de los materiales documentados en la Cova del Barranc del Migdia se han recogido en el espacio denominado sala central, junto a los restos de los inhumados, por lo que puede considerarse su asimilación al ajuar de los difuntos. En el proceso de excavación en la sala central se han recogido útiles elaborados en sílex como puntas de flecha y láminas; cuentas de collar en piedra y concha, instrumentos asimilados a la noción de hachas o azuelas en piedra pulimentada; localizándose un punzón en cobre y varios fragmentos de cerámica, destacándose el hallazgo de un recipiente entero liso y un fragmento de cerámica pintada similar a los que ya se conocían de la Cova del Montgó⁸ y la Cova de les Meravelles de Xaló⁹, consignándose en este contexto de Migdia como producción asimilable en lo cronológico al Calcolítico.

El punzón de cobre y las varillas planas podrían asimilarse a alfileres para el cabello o pasadores para la ropa, mientras que las cuentas, engarzadas conformarían collares u otros objetos de adorno que engalanarían a los difuntos. Las puntas de flecha aquí constituyen un repertorio formal diverso observándose foliáceas, romboidales, con pedúnculo y aletas obtusas, o triangulares con la base cóncava, forma ésta poco frecuente en los contextos funerarios valencianos y mejor representada en el sureste de la península ibérica. Detrás de la presencia de estos útiles vinculados a la caza puede intuirse la intención de procurar a los individuos inhumados de los elemen-

⁸ M. Aurelio Esquembre Bebia y P. Torregrosa Giménez (2007) Cova del Montgó. Catálogo de piezas conservadas en el Museo Arqueológico Provincial de Alicante. En J.A. Soler Díaz (ed) La Cova del Montgó (Xàbia, Alicante). Catálogo de Fondos del MARQ, 7, Alicante, pp. 63-114.

⁹ J. Boronat Soler (1983) Cova de les Meravelles (Jalón, Alicante). En Varia II. Departamento de Historia Antigua, Serie Arqueológica, 9, 43-77.

ELS MATERIALS ARQUEOLÒGICS

La majoria dels materials documentats en la Cova del Barranc del Migdia s'han arreglat en l'espai denominat sala central, junt amb les restes dels inhumats, per la qual cosa podem considerar-los assimilables a l'aixovar dels difunts. En el procés d'excavació en la sala central s'han arreglat útils elaborats en sílex com a puntes de fletxa i làmines; denes de collar en pedra i petxina, instruments assimilats a la noció de destrals o aixes en pedra polida; es localitza un punxó de coure i diversos fragments de ceràmica, destacant la troballa d'un vas sencer llis i un fragment de ceràmica pintada semblant a d'altres ja conegudes de la Cova del Montgó⁸ i la Cova de les Meravelles⁹ de Xaló, que gràcies al context de Migdia poden assimilar-se a una producció de cronologia calcolítica.

El punxó de coure i les varetes planes podrien assimilar-se a agulles de cap per al cabell o passadors per a la roba, mentre que les denes, conformarien encastades collars o altres objectes d'adornament que guarnirien els difunts. Les puntes de fletxa constitueixen aquí un repertori formal divers, amb presència de foliàcies, romboidals, amb peduncle i aletes obtuses, o triangulars amb la base cònca, forma aquesta poc freqüent en els contextos funeraris valencians i millor representada en el sud-est de la península Ibèrica. Darrere de la presència d'estos útils vinculats a la caça, pot intuir-se la intenció de procurar als individus inhumats dels elements necessaris per a subsistir fora dels col·lectius agrícoles que els inhumen, en una vinculació de la mort amb un trànsit o vida ultraterrena. El mateix

⁸ M. Aurelio Esquembre Bebia i P. Torregrosa Giménez (2007) Cova del Montgó. Catálogo de piezas conservadas en el Museo Arqueológico Provincial de Alicante. Dins J.A. Soler Díaz (ed) La Cova del Montgó (Xàbia, Alicante). Catálogo de Fondos del MARQ, 7, Alacant, pp. 63-114.

⁹ J. Boronat Soler (1983) Cova de les Meravelles (Jalón, Alicante). Dins Varia II. Departamento de Historia Antigua, Serie Arqueológica, 9, València, pp. 43-77.

Cuenco semiesférico de cerámica hecho a mano. Medios del 3er milenio a.e.
Vas semiesfèric de ceràmica fet a mà. Mitjans del 3r mil·lenni a.e.

Fragmento de un cuenco de cerámica hecho a mano. Decorado en rojo con motivos triangulares. Medios del 3er milenio a.e.
Fragment d'un vas de ceràmica fet a mà. Decorat en roig amb motius triangulars. Mitjans del 3r mil·lenni a.e.

tos necesarios para subsistir fuera de los colectivos agrícolas que los inhuman, en una vinculación de la muerte con un tránsito o vida ultraterrena. El mismo valor simbólico puede tener la presencia de los útiles en piedra pulimentada, si se recuerda aquella escena de arte Levantino del Abric del Barranc de la Palla de Tormos en la que el cazador, andando, porta en una mano un útil pulimentado, recogiendo en la otra un arco con sus flechas¹⁰.

Las cerámicas y los pocos restos de fauna podrían vincularse al ritual del difunto, conteniendo las primeras alimentos o líquidos tan preciosos como el agua. En el mismo sentido cabe interpretar la contada presencia de huesos de animales domésticos, entre los que se ha identificado alguno de ovicáprido, que podrían constituir restos de ofrendas alimenticias. De confirmarse el carácter secundario de Migdia, todos estos ajuares, llegarían a la cavidad con los restos ya esqueletizados, quedando recogidos en el mismo paquete en el que pudieron trasladarse los huesos y lo que restara de aquel conjunto material que acompañara al individuo tras su óbito.

valor simbòlic pot tindre la presència dels útils en pedra polida, si es recorda aquella escena d'art levantí de l'Abric del Barranc de la Palla de Tormos on el caçador, que camina, porta en una mà una eina polida, mentre agafa en l'altra un arc amb les seues fletxes¹⁰.

Les ceràmiques i les poques restes de fauna podrien vincular-se al ritual del difunt. Les primeres contien aliments o líquids tan preciosos com l'aigua. De la mateixa manera, cal interpretar l'escassa presència d'ossos d'animals domèstics, entre els quals s'ha identificat algun d'ovicàprid, que podrien constituir restes d'ofrenes alimentàries. Si es confirmara el caràcter secundari de Migdia, tots estos aixovars, haurien arribat a la cavitat amb les restes ja esqueletitzades, arreplegats dins el mateix paquet en què serien traslladats els ossos i el que restara d'aquell conjunt material que acompanyaria l'individu després del seu òbit.

Azuela de piedra pulida (silimanita). Medios del 3er milenio a.e.
Aixol de pedra polida (sil·limanita). Mitjans del 3r mil·lenni a.e.

¹⁰ M.S.Hernández Pérez, P. Ferrer i Marset, y E. Catalá Ferrer (1988) Arte Rupestre en Alicante, Alicante, Fig. 331, 16.

¹⁰ M.S.Hernández Pérez, P. Ferrer i Marset, i E. Catalá Ferrer (1988) Arte Rupestre en Alicante, Alacant, Fig. 331, 16.

Orceta de ceràmica esmaltada. Siglos XII-XIII.
Orseta de ceràmica esmaltada. Segles XII-XIII.

LA OCUPACIÓN DE LA CUEVA EN ÉPOCA ANTIGUA Y MEDIEVAL

Unos 2.700 años después de su uso funerario, la Cova del Barranc del Migdía volvió a ser ocupada. Observando los materiales arqueológicos hasta ahora recuperados en las excavaciones, parece que en ese momento el uso de la cueva fue poco importante y esporádico. Así lo atestiguan los pocos fragmentos de cerámica encontrados en el yacimiento que corresponden a formas de cerámica común de época romana que podemos situar entre los siglos III-IV de nuestra era (bajo Imperio) de los que ya conocemos otros encontrados en distintas localizaciones de la solana del Montgó¹¹. Quizá estos asentamientos, siempre de escasa entidad, situados sobre la abrupta vertiente de la sierra y en zonas sin posibilidades agrícolas, podrían estar relacionados con actividades ganaderas, vinculadas con el pastoreo de cabras, actividad documentada en la zona hasta el siglo pasado. De esta manera, la ocupación de la cueva del Barranc del Migdía en estos momentos se podría interpretar como un lugar de refugio de pastores.

¹¹ J. Bolufer Marqués (2012). "Xàbia en època romana". Dins Xàbia. Síntesi Històrica(trabajo en curso). En lo referente al material de época medieval dentro de la misma obra se publicarán los trabajos de C. Domènech-"Monedes andalusines del museu de Xàbia"- y J. Castelló Marí- L'època andalusina a Xàbia.

L'OCUPACIÓ DE LA COVA EN ÈPOCA ANTIGA I MEDIEVAL

Unos 2.700 anys després del seu ús funerari, la Cova del Barranc del Migdía va tornar a ser ocupada. Resseguint els materials arqueològics fins ara recuperats en les excavacions, sembla que en aquest moment l'ús de la cova va ser poc important i esporàdic. Així ho testimonien els pocs fragments de ceràmica trobats al jaciment que corresponen a formes de ceràmica comuna d'època romana que podem situar entre els segles III-IV de la nostra era (Baix Imperi) dels que ja en coneixem altres trobats en distints indrets de la solana del Montgó¹¹. Potser aquests assentaments, sempre d'escassa entitat, situats sobre l'abrupta vessant de la serra i en zones sense possibilitats agrícoles, podrien estar relacionats amb activitats ramaderes, vinculades amb el pasturatge de cabres, activitat documentada en la zona fins al segle passat. D'esta manera, l'ocupació de la Cova del Barranc del Migdia en estos moments es podria interpretar com un lloc de refugi de pastors.

¹¹ J. Bolufer Marqués (2012). "Xàbia en època romana". Dins Xàbia. Síntesi Històrica(treball en curs). Pel que fa al material d'època medieval dins la mateixa obra es publicaran els treballs de C. Domènech-"Monedes andalusines del museu de Xàbia"- i J. Castelló Marí- L'època andalusina a Xàbia.

Conjunto de dirhems de época almohade hallados en la cueva.
Conjunt de dirhems d'època almohade trobats a la cova.

El material arqueològic revela otro episodio de ocupación, esta vez a finales de la época andalusí, pocos años antes de la conquista feudal del valle de Xàbia el año 1244. Quizá incluso, los hallazgos de este momento hechos en el yacimiento tengan una relación directa con la conquista de estas tierras por catalanes y aragoneses. Eso explicaría el encuentro del conjunto de monedas de época almohade aparecidas dentro la oscura galería de acceso a la sala de las pinturas, piezas que habrían estado escondidas ante la llegada de los nuevos conquistadores, tal como sucedió en otros lugares.

El conjunto monetario actualmente depositado en el museo de Xàbia, está formado por diez monedas de plata, dirhams de forma cuadrada, que fueron hallados en la cueva de manera fortuita en los años noventa del siglo pasado. Siguiendo Carolina Domènech, que ha estudiado estas monedas, solo dos ejemplares llevan la referencia de la ceca, es decir, el lugar donde fueron acuñadas: Murcia y Fes. Los textos árabes que aparecen en las monedas usan la escritura nasjí o cursiva con puntos diacríticos y son ahora exclusivamente de tipo religioso, sin que se haga referencia ni al gobernante ni siquiera a la fecha de emisión, por lo que se deben enmarcar cronológicamente a partir de la llegada de la dinastía almohade a la península ibérica, hecho ocurrido a mediados del siglo XII.

El material arqueològic revela un altre episodi d'ocupació, ara de finals de l'època andalusí, pocs anys abans de la conquesta feudal de la vall de Xàbia l'any 1244. Potser inclús, les troballes d'aquest moment fetes al jaciment tinguen una relació directa amb la conquesta d'estes terres per catalans i aragonesos. Això explicaria la troballa del conjunt de monedes d'època almohade aparegudes dins la fosca galeria d'accés a la sala de les pintures, peces que haurien estat amagades davant de l'arribada dels nous conquistadors, tal com va succeir en altres llocs.

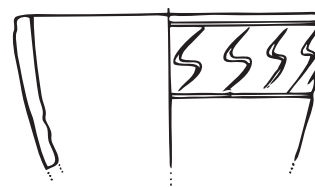
El conjunt monetari actualment dipositat en el museu de Xàbia, està format per deu monedes de plata, dirhems de forma quadrada, que van ser trobats a la cova de manera fortuïta als anys noranta del segle passat. Seguint Carolina Domènech, que ha estudiat aquestes monedes, només dos exemplars porten la referència de la seca, és a dir, el lloc on van ser encunyades: Múrcia i Fes. Els textos àrabs que apareixen en les monedes usen l'escriptura nasjí o cursiva amb punts diacrítics i eren exclusivament de tipus religiós, sense fer referència ni al governant ni tan sols a la data d'emissió, per la qual cosa s'han d'emmarcar cronològicament a partir de l'arribada de la dinastia almohade a la península Ibèrica, esdevinguda a mitjans del segle XII.

Además de estas monedas, en la sala de las pinturas se encontró una orza de cerámica esmaltada en color verde turquesa y tres fragmentos de una jarrita, también cerámica, con decoración "esgrafiada", piezas que nos remiten al mismo marco cronológico de las monedas, entre mediados del siglo XII y principios del XIII.

Fue precisamente en ese tiempo, cuando en las tierras de Xàbia se produce un notable crecimiento poblacional, con numerosos asentamientos dispersos por todo el término. Generalmente están situados en zonas de suave vertiente, en muchos casos bordeando las fértiles tierras del valle, y es por eso que debemos interpretarlos como pequeñas explotaciones campesinas, centradas en las actividades agrícolas. Sin embargo, también encontramos otros asentamientos situados en zonas abruptas, de montaña, como la Plana Justa o las vertientes de solana del Montgó, que centrarían su actividad en la ganadería. Quizá, los autores de la ocultación del conjunto de dirhams de la cueva, fueron pastores conocedores de estos rincones tan recogidos y escondidos del Montgó.

A més d'estes monedes, en la sala de les pintures va ser trobada una orseta de ceràmica esmaltada en color verd turquesa i tres fragments d'una gerreta, també ceràmica, amb decoració "esgrafiada", peces que ens remetent al mateix marc cronològic de les monedes, entre mitjans del segle XII i principis del XIII.

És justament en aquest temps, quan a les terres de Xàbia es produeix un notable creixement poblacional, amb nombrosos assentaments dispersos per tot el terme. Generalment estan situats en zones de suau vessant, en molts casos vorejant les fèrtils terres de la vall, i és per això que hem d'interpretar-los com petites explotacions camperoles, centrades en les activitats agrícoles. No obstant, també trobem altres assentaments situats en zones abruptes, de muntanya, com la plana Justa o les vessants de solana del Montgó, que centrarien la seua activitat en la ramaderia. Potser, els autors de l'ocultació del conjunt de dirhams de la cova, van ser pastors coneixedors d'aquests racons tan arrecerats i amagats del Montgó.

Fragments de borde de una jarrita con decoración esgrafiada. Siglos XII-XIII.
Fragments de vora d'una gerreta amb decoració esgrafiada. Segles XII-XIII.

Fragmento de borde de una cazuela de época romana. Siglos III-IV de ne.
Fragment de vora d'una cassola d'època romana. Segles III-IV de ne.

Monedas de plata (dirhems) de la época almohade.
Monedes de plata (dirhems) de l'època almohade.

لا اله الا الله
الأمر كله لله
لا قوة الا بالله

Solo hay un Dios
Todo el poder es de Dios
No hay fuerza más que en Dios

Només hi ha un Déu
Tot el poder és de Déu
No hi ha força més que en Déu

Transcripción y traducción del dirhem.
Transcripció i traducció del dirhem.

Aplicación de tecnología de vanguardia para la documentación y estudio de la cueva.
Aplicació de tecnologia d'avantguarda per a la documentació i estudi de la cova.

APLICACIÓN DE LAS NUEVAS TECNOLOGIAS EN LA DOCUMENTACIÓN Y EXCAVACIÓN DE LA COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA

La Cova del Barranc del Migdia representa en este momento un importante ejemplo del desarrollo de un proyecto conjunto en el que se aúnan la investigación del fenómeno de enterramientos múltiples en cueva con los análisis y documentación del Arte Rupestre Mediterráneo, un hecho por ahora único en el panorama de cavidades de inhumación múltiple valencianas. Esa coincidencia y el buen estado de los depósitos arqueológicos funerarios ha hecho que el proyecto se volcara no solamente en la documentación y registro de lo hallado, sino también en la divulgación de los descubrimientos. La ubicación de la Cova del Barranc del Migdia, en pleno parque Natural y de complicado acceso, hace muy difícil que sea visitada por el público. De un modo antes inimaginable, las nuevas tecnologías constituyen ahora la mejor herramienta para acerca a la sociedad el proceso y resultados de esa investigación científica que afecta la excavación de la sala funeraria y también del registro de las manifestaciones artísticas y su soporte.

APLICACIÓ DE LES NOVES TECNOLOGIES EN LA DOCUMENTACIÓ I EXCAVACIÓ DE LA COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA

La Cova del Barranc del Migdia representa en este moment un important exemple del desenvolupament d'un projecte conjunt que uneix la investigació del fenomen d'enterraments múltiples en cova, amb les anàlisis i documentació de l'art rupestre mediterrani, un fet per ara únic dins el panorama de cavitats d'inhumació múltiple valencianes. Eixa coincidència i el bon estat dels dipòsits arqueològics funeraris ha fet que el projecte es bolcara no sols en la documentació i registre d'allò que s'ha trobat, sinó també en la divulgació dels descobriments. La ubicació de la Cova del Barranc del Migdia, al bell mig del parc natural, i amb un complicat accés, fa molt difícil que siga visitada pel públic. D'una manera, abans inimaginable, les noves tecnologies han esdevingut ara la millor eina per acostar a la societat el procés i resultats d'eixa investigació científica que afecta l'excavació de la sala funerària i també del registre de les manifestacions artístiques i el seu suport.

A los efectos de conocer bien la topografía del yacimiento se ha llevado a efecto el escaneado de toda la cueva, generando mallas de millones de puntos que cubren ese complicado conjunto de salas y galerías. Con los resultados obtenidos se está realizando un modelo tridimensional de alta precisión, muy útil para diversos fines:

- 1. Estudios y análisis científicos: estudios de carácter arqueológico (registro arqueológico tridimensional), geológico (mapas tridimensionales de los diferentes materiales que componen el conjunto) y de conservación y restauración del patrimonio (mapas tridimensionales de patologías).

- 2. Puesta en valor y difusión: posibilidad de realizar réplicas físicas exactas de tramos completos de la cueva que puedan ser ubicados en diferentes instituciones (museos, fundaciones...etc.).

- 3. Desarrollo interactivo: realización de recorridos virtuales con diferentes dispositivos: pantallas y cascos de realidad virtual o recorridos a través de ordenadores personales y dispositivos portátiles ("tablets" y "smartphones").

Per tal de conèixer bé la topografia del jaciment s'ha dut a terme l'escanejat de tota la cova, generant malles de milions de punts que cobreixen aqueix complicat conjunt de sales i galeries. Amb els resultats obtinguts, s'està realitzant un model tridimensional d'alta precisió, molt útil per a diverses finalitats:

- 1. Estudis i anàlisis científics: estudis de caràcter arqueològic (registre arqueològic tridimensional), geològic (mapes tridimensionals dels diferents materials que componen el conjunt) així com de conservació i restauració del patrimoni (mapes tridimensionals de patologies).

- 2. Posada en valor i difusió: possibilitat de realitzar rèpliques físiques exactes de trams complets de la cova que puguin ser ubicats en diferents institucions (museus, fundacions...etc.).

- 3. Desenvolupament interactiu: realització de recorreguts virtuals amb diferents dispositius: pantalles i cascos de realitat virtual, o recorreguts a través d'ordinadors personals i dispositius portàtils ("tablets" i "smartphones").

Escaneado en 3D del conjunto de los enterramientos de la sala central.
Escanejat en 3D del conjunt dels enterraments de la sala central.

En lo que afecta al Arte Rupestre, la preparación de la documentación necesaria se ha realizado asumiendo dos preceptos: la generación del calco bidimensional pormenorizado y detallado a partir de la fotografía de cada uno de los paneles, y la realización de un registro tridimensional por medio de la aplicación de la metodología del scanner laser 3D y la Fotogrametría. Para ello se ha seguido el siguiente esquema metodológico:

-Planimetría fotogramétrica del soporte indicando el estado de conservación.

-Documentación fotográfica exhaustiva de los paneles y de cada uno de los motivos que integra cada uno de los mismos.

-Calco digital de cada uno de los motivos.

-Descripción de los motivos.

-Restitución bidimensional y tridimensional de los motivos de cada uno de los paneles de la cavidad.

-Análisis interno que comprende el estudio teórico y estilístico de las pinturas, la estratigrafía cromática y la composición.

-Análisis externo comparativo con el registro gráfico en soporte mueble y rupestre del área levantina y del Sudeste.

Pel que fa a l'art rupestre, la preparació de la documentació necessària s'ha realitzat assumint dos preceptes: la generació del calc bidimensional minuciós i detallat a partir de la fotografia de cada un dels panells, i la realització d'un registre tridimensional mitjançant l'aplicació de la metodologia de l'escàner làser 3D i la fotogrametria. Per a la qual cosa s'ha seguit el següent esquema metodològic:

-Planimetria fotogramètrica del suport indicant l'estat de conservació.

-Documentació fotogràfica exhaustiva dels panells i de cada un dels motius que integra cada plafó.

-Calc digital de cada un dels motius.

-Descripció dels motius.

-Restitució bidimensional i tridimensional dels motius de cada un dels panells de la cavitat.

-Anàlisi interna que comprén l'estudi teòric i estilístic de les pintures, l'estratigrafia cromàtica i la composició.

-Anàlisi externa comparativa amb el registre gràfic en suport moble i rupestre de l'àrea lleuantina i del sud-est.

Escaneado en 3D del panel I de las pinturas rupestres.
Escanetjat en 3D del panell I de les pintures rupestres.

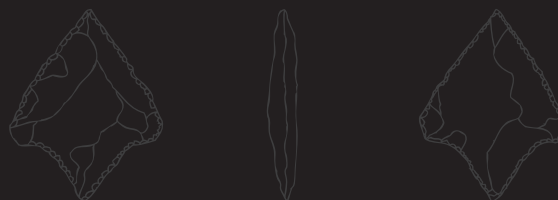
Transporte de materiales de trabajo a la cueva por el Grupo de Rescate del Consorcio Provincial Bomberos de Alicante.
Transport de materials de treball a la cova pel Grup de Rescat del Consorci Provincial Bombers d'Alicant. Anys 2009.

CATÁLOGO DE PIEZAS DE LA COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA DE XÀBIA

CATÀLEG DE PECES DE LA COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA DE XÀBIA

*Jorge A. Soler Díaz
Marco A. Esquembre Bebia
Juan de Dios Boronat Soler
Joaquim Bolufer Marqués*

PUNTA DE FLECHA

Sílex gris

Punta de flecha triangular de base cóncava (Soler III). Retoque plano cubriente en una cara y plano invasor en la otra. Matriz laminar. Sección planoconvexa. Asimétrica.

Calcolítico. Mediados III milenio ane.
30 x 17 x 4 mm.
CBMX10.UE: 34 Núm. inventario: 20

PUNTA DE FLETXA

Sílex gris

Punta de fletxa triangular de base cóncava (Soler III). Retoc pla cobrent en una cara i pla invasor sobre l'altra. Matriu laminar. Secció planoconvexa. Asimètrica.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni ane.
30x17x4 mm.
CBMX10. UE: 34 Núm. inventari: 20*

PUNTA DE FLECHA

Sílex beige

Punta de flecha de base cóncava (Soler III). Retoque plano cubriente en una cara y bifacial en la otra. Matriz indeterminada. Córtex en una de sus caras. Sección biconvexa. Simétrica.

Calcolítico. Mediados III milenio ane.
34 x 17 x 4 mm
Núm. inventario: 5553 A

Bibliografía :
CASABÓ, MARTÍNEZ y SAN PEDRO, 1997;
SOLER, 1997; SOLER, 2002, I, 193; II, Lam 65:
14.

PUNTA DE FLETXA

Sílex beix

Punta de fletxa de base cóncava (Soler III). Retoc pla cobrent en una cara i bifacial sobre l'altra. Matriu indeterminada. Còrtex en una de les cares. Secció biconvexa. Simètrica.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni ane.
34x17x4 mm.
Núm. inventari: 5553 A*

*Bibliografia :
CASABÓ, MARTÍNEZ i SAN PEDRO, 1997; SOLER,
1997; SOLER, 2002, I, 193; II, Lam 65: 14.*

PUNTA DE FLECHA

Sílex melado

Punta de flecha foliácea saliciforme sin aletas inversas (Soler IV.2.a.). Retoque plano invasor en una cara. Matriz laminar. Sección trapezoidal. Simétrica.

Calcolítico. Mediados III milenio ane.
39 x 12 x 4 mm.
CBMX10.UE34 Núm. inventario: 47

PUNTA DE FLETXA

Sílex melat

Punta de fletxa foliàcia saliciforme sense aletes inverses (Soler IV.2.a.). Retoc pla invasor en una cara. Matriu laminar. Secció trapezoïdal. Simètrica.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni ane.
39x12x4 mm.
CBMX10. UE34 Núm. inventari: 47*

PUNTA DE FLECHA

Sílex de color beige

Punta de flecha foliácea saliciforme sin aletas inversas (Soler IV.2.a.). Retoque plano cubriente bifacial. Matriz indeterminada. Sección biconvexa. Simétrica.

Calcolítico. Mediados III milenio ane.
50 x 19 x 4,5 mm.
CBMX10.UE: 34 Núm. inventario: 3

PUNTA DE FLETXA

Sílex beix

Punta de fletxa foliàcia saliciforme sense aletes inverses (Soler IV.2.a.). Retoc pla cobrent bifacial. Matriu indeterminada. Secció biconvexa. Simètrica.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni ane.
50x19x4,5 mm.
CBMX10. UE: 34 Núm. inventari: 3*

PUNTA DE FLECHA*Sílex marrón*

Punta de flecha romboidal saliciforme sin aletas inversas (Soler V.2.a.). Retoque plano cubriente bifacial. Matriz indeterminada. Sección plano convexa. Simétrica. Punta fracturada.

Calcolítico. Mediados III milenio ane.
36 x 17 x 6 mm.
CBMX10. UE: 49 Núm. inventario: 2

PUNTA DE FLETXA*Sílex marró*

Punta de fletxa romboidal saliciforme sense aletes inverses (Soler V.2.a.). Retoc pla cobrent bifacial. Matriu indeterminada. Secció planoconvexa. Simètrica. Punta fracturada.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni ane.
36 x 17 x 6 mm.
CBMX10. UE: 49 Núm. inventari: 2*

PUNTA DE FLECHA*Sílex beige*

Punta flecha romboidal saliciforme sin aletas inversas (Soler V.2.a.). Retoque plano cubriente bifacial. Matriz indeterminada. Sección biconvexa. Simétrica.

Calcolítico. Mediados III milenio ane.
33 x 17 x 4 mm.
CBMX10.UE: 34 Núm. inventario: 2

PUNTA DE FLETXA*Sílex beix*

Punta de fletxa romboidal saliciforme sense aletes inverses (Soler V.2.a.). Retoc pla cobrent bifacial. Matriu indeterminada. Secció biconvexa. Simètrica.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni ane.
33 x 17 x 4 mm.
CBMX10. UE: 34 Núm. inventari: 2*

PUNTA DE FLECHA*Sílex melado*

Punta flecha romboidal saliciforme sin aletas inversas (Soler V.2.a.). Retoque plano en una cara e invasor en la otra. Matriz laminar. Sección planoconvexa. Simétrica.

Calcolítico. Mediados III milenio ane.
36,6 x 18,6 x 3,9 mm
CBMX12 UE 53 Núm. inventario: 160

PUNTA DE FLETXA*Sílex melat*

Punta de fletxa romboidal saliciforme sense aletes inverses (Soler V.2.a.). Retoc pla cobrent sobre una cara i invasor sobre l'altra. Matriu laminar. Secció planoconvexa. Simètrica.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni ane.
36,6 x 18,6 x 3,9 mm.
CBMX12. UE: 53 Núm. inventari: 160*

PUNTA DE FLECHA*Sílex marrón*

Punta de flecha de pedúnculo y lados convergentes con aletas obtusas (Soler VI.B.1.c.). Retoque plano cubriente bifacial. Matriz indeterminada. Sección biconvexa. Simétrica.

Calcolítico. Mediados III milenio ane.
32 x 26 x 5 mm.
CBMX10. UE: 45 Núm. inventario: 1

PUNTA DE FLETXA*Sílex marró*

Punta de fletxa de pedúncle i costats convergents amb aletes obtuses (Soler VI.B.1.c.). Retoc pla cobrent bifacial. Matriu indeterminada. Secció biconvexa. Simètrica.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni ane.
32 x 26 x 5 mm.
CBMX10. UE: 45 Núm. inventari: 1*

PUNTA DE FLECHA

Sílex marrón

Punta de flecha de pedúnculo y lados convergentes con aletas obtusas (Soler VI.B.1.c.). Retoque plano invasor bifacial. Matriz laminar. Sección biconvexa. Simétrica. Presenta un levantamiento térmico en una de sus caras.

Calcolítico. Medios III milenio a.n.
38 x 21 x 4,5 mm.
CBMX10. UE: 32 Núm. inventario: 1
Restaurada

PUNTA DE FLETXA

Sílex marró

Punta de fletxa de pedúncle i costats convergents amb aletes obtuses (Soler VI.B.1.c.). Retoc pla invasor bifacial. Matriu laminar. Secció biconvexa. Simètrica. Amb escatadura tèrmica en una cara.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni a.n.
38 x 21 x 4,5 mm.
CBMX10. UE: 32 Núm. inventari: 1
Restaurada*

PUNTA DE FLECHA

Sílex gris

Fragmento meso proximal de punta flecha de pedúnculo y cuerpo de lados convergentes con aletas agudas (Soler VI.B.1.b). Se trata de una variante morfológica poco común, aproximándose a las puntas triangulares de base cóncava. Retoque plano cubriente bifacial. Matriz indeterminada. Sección biconvexa. Simétrica. Fractura térmica

Calcolítico. Medios III milenio a.n.
36,5 x 18,7 x 5,7 mm
CBMX12 UE55 Núm. inventario: 4

PUNTA DE FLETXA

Sílex gris

Fragment mesoproximal de punta de fletxa de peduncle i cos de costats convergents amb aletes agudes (Soler VI.B.1.b). Correspon a una variant morfològica poc comuna, pròxima a les puntes triangulars de base còncaua. Retoc pla cobrent bifacial. Matriu indeterminada. Secció biconvexa. Simètrica. Fractura tèrmica.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni a.n.
36,5 x 18,7 x 5,7 mm.
CBMX12. UE: 55 Núm. inventari: 4*

LÁMINA TRUNCADA

Sílex marrón

Lámina simple de sección trapezoidal-triangular con microescotaduras irregulares en ambos lados. Presenta un retoque abrupto, profundo, directo y continuo distal (truncadura).

Calcolítico. Medios III milenio a.n.
60 x 18 x 6 mm
Núm. inventario: 5554 A

Bibliografía
CASABÓ, MARTÍNEZ y SAN PEDRO, 1997; SOLER, 1997; SOLER, 2002, I, 193; II, Lam 65: 13.

LÀMINA TRUNCADA

Sílex marró

Làmina simple de secció trapezoïdal-triangular amb microosques irregulars en ambdós costats. Presenta un retoc abrupte, profund, directe i continu distal (truncadura).

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni a.n.
60 x 18 x 6 mm
Núm. inventari: 5554 A*

*Bibliografia
CASABÓ, MARTÍNEZ i SAN PEDRO, 1997;
SOLER, 1997; SOLER, 2002, I, 193; II, Lam 65: 13.*

LÁMINA SIN RETOQUE*Sílex gris*

Fragmento mesial de lámina de secció triangular. Ambdues fractures con cresta de flexión.

Calcolítico. Mediadós III milenio ane.
35 x 16 x 9 mm.
CBMX10. UE: 19 Núm. inventario: 3

LÀMINA SENSE RETOC*Sílex gris*

Fragment mesial de làmina de secció triangular. Ambdues fractures amb cresta de flexió.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni ane.
35 x 16 x 9 mm.
CBMX10. UE: 19 Núm. inventari: 3*

LAMINITA SIN RETOQUE*Sílex marrón*

Lamineta de secció triangular (parte mesoproximal) y trapezoidal-poligonal (parte distal). Talón diedro, bulbo difuso.

Calcolítico. Mediadós III milenio ane.
90 x 11 x 4 mm.
CBMX10. UE: 45 Núm. inventario: 2

LAMINETA SENSE RETOC*Sílex marró*

Lamineta de secció triangular (part mesoproximals) i trapezoidal-poligonal (part distal). Taló diedre, bulb difús.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni ane.
90 x 11 x 4 mm.
CBMX10. UE: 45 Núm. inventari: 2*

AZUELA PULIMENTADA*Sillimanita*

Útil lítico de forma general trapezoidal. Bordes vistos de cara: rectos, vistos de perfil: en curva uniforme; talón visto de cara: convexo, visto de perfil: en arista; corte visto de cara: convexo; corte visto de frente: recto. Sección oval. Pulimentado en toda la superficie.

Calcolítico. Mediadós III milenio ane.
33 x 30 x 9 mm.
CBMX10. UE: 44 Núm. inventario: 1

AIXOL POLIMENTAT*Sil.limanita*

Eina lítica de forma general trapezoïdal. Vores vistes de cara: rectes, vistes de perfil: en corba uniforme; taló vist de cara: convex, vist de perfil: en arista; tall vist de cara: convex; tall vist frontalment recte. Secció oval. Polimentada en tota la superfície.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni ane.
33 x 30 x 9 mm.
CBMX10. UE: 44 Núm. inventari: 1*

HACHA PULIMENTADA

Diabasa

Útil lítica de forma general oval. Bordes vistos de cara: convexos, vistos de perfil: en curva uniforme; talón visto de cara: apuntado, visto de perfil: en arista; corte afectado por levantamientos producidos por percusión. Pulimentado en el bisel y de manera parcial en las caras. Bordes piqueteados.

Calcolítico. Mediados III milenio ane.
160,5 x 58,5 x 43,9 mm.
CBMX12 UE 53 Núm. inventario: 373

DESTRAL POLIMENTADA

Diabasa

Eina lítica de forma general oval. Vores vistes de cara: convexes, vistes de perfil: en corba uniforme; taló vist de cara: apuntat, vist de perfil: en aresta; tall afectat per escatadures produïdes per percussió. Polimentada en el bisell i de manera parcial en les cares. Vores piquetejades.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni ane.
160,5 x 58,5 x 43,9 mm.
CBMX12 UE 53 Núm. inventari: 373*

HACHA PULIMENTADA

Diabasa

Útil lítico de forma general triangular. Bordes vistos de cara: rectos, vistos de perfil: en curva uniforme; talón visto de cara: convexo, visto de perfil: facetado; corte visto de cara: convexo; corte visto de frente: en "S". Sección oval. Pulimentado en el bisel y de manera parcial en las caras. Bordes piqueteados.

Calcolítico. Medios III milenio ane.
105,4 x 55,4 x 27,9 mm.
CBMX12 UE 53 Núm. inventario: 433

DESTRAL POLIMENTADA

Diabasa

Eina lítica de forma general triangular. Vores vistes de cara: rectes, vistes de perfil: en corba uniforme; taló vist de cara: convex, vist de perfil: facetat; tall vist de cara: convex; tall vist frontalment: en "S". Secció oval. Polimentada en el bisell i de manera parcial en les cares. Vores piquetejades.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni ane.
105,4 x 55,4 x 27,9 mm.
CBMX12 UE 53 Núm. inventari: 433*

HACHA PULIMENTADA

Piedra metamórfica

Útil lítico de forma general rectangular. Bordes vistos de cara: rectos, vistos de perfil: en curva uniforme; talón visto de cara: convexo, visto de perfil: en arista; corte visto de cara: convexo; visto de frente: recto. Afectado por levantamientos producidos por la humedad. Pulimentado toda la superficie .

Calcolítico. Medios III milenio ane.
100,9 x 55,2 x 34,9 mm.
CBMX12 UE 53 Núm. inventario: 237

DESTRAL POLIMENTADA

Piedra metamórfica

Eina lítica de forma general rectangular. Vores vistes de cara: rectes, vistes de perfil: en corba uniforme; taló vist de cara: convex, vist de perfil: en aresta; tall vist de cara: convex; tall vist frontalment: recte. Afectat per escatadures i trencaments produïts per la humitat. Polimentada tota la superfície.

*Calcolític. Mitjans III mil.lenni ane.
100,9 x 55,2 x 34,9 mm.
CBMX12 UE 53 Núm. inventari: 237*

VASO SEMIELIPSOIDE

Cerámica a mano

Vaso semielipsoide horizontal de base convexa y borde entrante no diferenciado (Soler A.II.2.1.1.a.) con el labio apuntado. Pasta compacta. Desengrasante calizo pequeño. Ambas superficies alisadas, afectadas por concreciones. Color marrón claro.

Calcolítico. Mediados III milenio a.n.e.
Diámetro en la boca: 109 mm, altura: 77 mm.
CBMX10. UE: 45 Núm. inventario: 6

VAS SEMIEL-LIPSOIDE

Ceràmica a mà

Vas semiel-lipsoide horitzontal de base convexa i vora entrant no diferenciada (Soler A.II.2.1.1.a.) amb el llavi apuntat. Pasta compacta. Desengreixant calcari petit. Ambdues superfícies allisades, afectades per concrecions. Color marró clar.

*Calcolític. Mitjans III mil·lenni a.n.e.
Diàmetre a la boca: 109 mm, alçada: 77 mm.
CBMX10. UE: 45 Núm. inventari: 6*

VASO ELIPSOIDE

Cerámica a mano

Vaso elipsoide horizontal de base convexa y borde entrante no diferenciado (Soler A.II.2.1.1.a.) con el labio redondeado. Pasta compacta. Desengrasante calizo grande y abundante visible en superficie. Color marrón claro.

Calcolítico. Mediados III milenio a.n.e.
Diámetro en la boca: 113 mm, diámetro máximo: 180 mm, altura: 134 mm.
Restaurada. Núm. inventario: 5.567 A

CASABÓ, MARTÍNEZ y SAN PEDRO, 1997; SOLER, 1997; SOLER, 2002, I, 193; II, Lam 65: 12.

VAS EL-LIPSOIDE

Ceràmica a mà

Vas el-lipsoide horitzontal de base convexa i vora entrant no diferenciada (Soler A.II.2.1.1.a.) amb el llavi arrodonit. Pasta compacta. Desengreixant calcari gran i abundant visible en superfície. Color marró clar.

*Calcolític. Mitjans III mil·lenni a.n.e.
Diàmetre en la boca: 113 mm, diàmetre màxim: 180 mm, altura: 134 mm.
Restaurada. Núm. inventari: 5.567 A*

CASABÓ, MARTÍNEZ i SAN PEDRO, 1997; SOLER, 1997; SOLER, 2002, I, 193; II, Lam 65: 12.

VASO CON DECORACIÓN PINTADA

Cerámica a mano

Fragmento de cuerpo de un vaso de paredes curvas. Pasta granulosa. Desengrasante calizo. Ambas superficies alisadas. Decoración pintada en rojo en la superficie exterior. Tres motivos que parten de fracturas diferentes: triángulo de unos 25 mm de ancho máximo; banda (7 mm de ancho) en ángulo; y franja de 34 mm de longitud máxima.

Calcolítico. Mediados III milenio ane.

114 x 95 x 8 mm.

Restaurada. CBMX10. UE: 34 Núm. inventario: 57

VAS AMB DECORACIÓ PINTADA

Ceràmica a mà

Fragment de cos d'un vas de parets corbes. Pasta granulosa. Desengreixant calcari. Ambdues superfícies allisades. Decoració pintada en roig sobre la superfície exterior. Tres motius que parteixen de fractures diferents: triangle d'uns 25 mm d'ample màxim; banda (7 mm d'ample) en angle; i franja de 34 mm de longitud màxima.

Calcolític. Mitjans III mil.lenni ane.

114 x 95 x 8 mm.

Restaurada. CBMX10. UE: 34 Núm. inventario: 57

ELEMENTO DE ADORNO

Concha de dentalium

De forma cónica alargada, la concha de molusco marino se usa como elemento de adorno en la confección de collares o colgantes.

Calcolítico. Medios III milenio a.e.
17 mm de longitud y 3 y 2 mm de diámetro.
CBMX09.UE: 7 Núm. inventario: 26

ELEMENT D'ADORNAMENT

Petxina de dentalium

De forma cónica allargada, la petxina de mol·lusc marí s'usa com a element d'adornament en la confecció de collars o penjolls.

Calcolític. Mitjans III mil·lenni a.e.
17 mm de longitud i 3 i 2 mm de diàmetre.
CBMX09.UE: 7 Núm. inventari: 26

CUENTA DE COLLAR

Piedra blanca

Cuenta de collar discoidal. Sección cilíndrica. Perforación bicónica.

Calcolítico. Medios III milenio a.e.
5,4 mm diámetro y 2,9 mm de espesor.
CBMX12 UE 36 Núm. inventario: 50

DENA DE COLLAR

Pedra blanca

Dena de collar discoidal. Secció cilíndrica. Perforació bicònica.

*Calcolític. Mitjans III mil·lenni a.e.
5,4 mm diàmetre i 2,9 mm de gruixa.
CBMX12 UE 36 Núm. inventari: 50*

VARILLA PLANA

Hueso

Fragmento mesial de varilla plana. Sección plano convexa. Presenta un par de escotaduras paralelas. Superficie con concreciones.

Calcolítico. Medios III milenio a.e.
49 x 8 x 3 mm
CBMX12 UE 55 Núm. inventario: 9

VARETA PLANA

Os

Fragment mesial de vareta plana. Secció plana convexa. Presenta un parell d'osques paral·leles. Superfície amb concrecions.

*Calcolític. Mitjans III mil·lenni a.e.
49x8x3 mm
CBMX12 UE 55 Núm. inventari: 9*

PUNZÓN

Metal, probable cobre

Fragmento de punzón metálico de sección angular. Su estado de conservación no es muy bueno, al observarse láminas en proceso de desprendimiento del alma central, observándose la pérdida de una de ellas.

Calcolítico. Medios III milenio a.e.
36 x 5 x 3 mm.
Restaurado
CBMX10. UE: 32 Núm. inventario: 2

PUNXÓ

Metall, probablement coure

Fragment de punxó metàl·lic de secció angular. El seu estat de conservació no és molt bo, amb làmines que es desprenen de l'ànima central, amb la pèrdua d'una d'elles.

*Cronologia: Calcolític. Mitjans III mil·lenni a.e.
36x5x3 mm.
Restaurat
CBMX10. UE: 32 Núm. inventari: 2*

CAZUELA*Ceràmica a torn*

Fragmento de cazuela con borde aplicado y acanaladura en la parte superior. Pasta africana, con restos de pátina cenicienta en la superficie exterior. Probablemente corresponde a la forma Ostia I, fig. 269, escasamente atestiguada.

Romana . Siglos III-IV d.n.e.
Diàmetre boca aprox. 115 mm.
CBMX10.UE: 9

CASSOLA*Ceràmica a torn*

Fragment de cassola amb vora aplicada i acanaladura a la part superior. Pasta africana amb restes de pàtina cenicienta sobre la superfície exterior. Probablement correspon a la Forma Ostia I, fig. 269, escassament testimoniada.

Romana . Segles III-IV d.n.e.
Diàmetre boca aprox. 115 mm
CBMX10.UE:9

JARRITA*Ceràmica a torn*

Tres fragmentos de borde recto, ligeramente exvasado, de una jarrita con decoración esgrafiada con motivos en forma de S sobre una banda horizontal negra de manganeso situada debajo del borde.

Medieval andalusí. Finales siglo XII – primeras décadas siglo XIII.
Diàmetre boca aprox. 72 mm.
Número inventario: BMD 5

Bibliografía :
S.E.C.E.X, 1991: pp. 82-86
CASABÓ, MARTÍNEZ y SANPEDRO, 1997: 188-189.

GERRETA*Ceràmica a torn*

Tres fragments de vora recta, lleugerament exvasada, d'una gerreta amb decoració esgrafiada amb motius en forma de S sobre una banda horitzontal negra de manganès situada sota la vora.

Medieval andalusí. Darreries segle XII – primeres dècades segle XIII
Diàmetre vora aprox. 72 mm.
Número Inventari: BMD 5

Bibliografía:
S.E.C.E.X, 1991: pp. 82-86
CASABÓ, MARTÍNEZ i SANPEDRO, 1997: 188-189.

ORZA

Cerámica a torno

Orza con cuerpo de forma bitroncocónica, dos asas verticales con apéndice en la parte superior y borde engrosado. Base perdida. Similar al tipo H (Azuar, 1989).

Medieval andalusí. Finales siglo XII – primeras décadas siglo XIII.
Diámetro boca 98 mm; altura 100 mm; diámetro máximo 135 mm.
Restaurada.
Núm. inventario: 5379 A

Bibliografía:
S.E.C.E.X, 1991: pp. 82-86; CASABÓ, MARTÍNEZ y SANPEDRO, 1997: 188-189; AAVV, 2004: 100.

ORSA

Ceràmica a torn

Orsa amb cos de forma bitroncocònica, dues anses verticals amb apèndix a la part superior i vora engrossida. Base perduda. Similar al tipus H (Azuar, 1989).

*Medieval andalusí. Darreries segle XII – primeres dècades segle XIII
Diàmetre boca 98 mm; alçada 100 mm; diàmetre màxim 135 mm.
Restaurada.
Núm. inventari: 5379 A*

*Bibliografia:
S.E.C.E.X, 1991: pp. 82-86; CASABÓ, MARTÍNEZ i SANPEDRO, 1997:
188-189; AAVV, 2004: 100.*

DIRHAMES

Plata

Conjunto de diez dirhames cuadrados de plata de época almohade procedentes de la galería central de la Cova del Barranc del Migdia.

Siglos XII-XIII
 Núm. inventario: 8761 A / 8770 A.

8761 A - DIRHAM ALMOHADE

Siglos XII-XIII
 Peso: 1.6 g. Módulo: 14.5 mm. Grosor: 0.7 mm. P. C.: 6

IA

لا اله الا الله
 الأمر كله لله
 لا قوة الا بالله

Sólo hay un Dios
 Todo el poder es de Dios
 No hay fuerza más que en Dios

IIA

الله انبدر
 محمد رسولنا
 المهدي انماما

Dios es nuestro Señor
 Mahoma es nuestro Enviado
 El Mahdī es nuestro Imām

Ref. Bibliográfica: Vives 2088

DIRHEMS

Plata

Conjunt de deu dirhems quadrats de plata d'època almohade procedents de la galería central de la Cova del Barranc del Migdia.

Segles XII-XIII.
 Núm. inventari: 8761 A / 8770 A.

8761 A - DÍRHAM ALMOHADE

Segles XII-XIII
 Pes: 1.6 g. Mòdul: 14.5 mm. Gruix: 0.7 mm. P.C.: 6

IA

لا اله الا الله
 الأمر كله لله
 لا قوة الا بالله

Només hi ha un Déu
 Tot el poder és de Déu
 No hi ha força sinó en Déu

IIA

الله انبدر
 محمد رسولنا
 المهدي انماما

Deu és el nostre Senyor
 Mahoma és el nostre Enviat
 El Mahdī és el nostre Imām

Ref. Bibliográfica: Vives 2088

8762 A - DIRHAM ALMOHADE

Peso: 1.6 g. Módulo: 14.8 mm. Grosor: 1.0 mm. P.C.: 6
Ref. bibliográfica: Vives 2088

8763 A - DIRHAM ALMOHADE

Peso: 1.6 g. Módulo: 13.5 mm. Grosor: 0.8 mm. P.C.: 6
Ref. bibliográfica: Vives 2088

8764 A - DIRHAM ALMOHADE

Peso: 1.6 g. Módulo: 14.6 mm. Grosor: 1.0 mm. P.C.: 6
Ref. bibliográfica: Vives 2088

8765 A - DIRHAM ALMOHADE. CECA: MURCIA

Peso: 1.7 g. Módulo: 14.6 mm. Grosor: 1.1 mm. P.C.: 6
Ref. bibliográfica: Vives 2096

8766 A - DIRHAM ALMOHADE

Peso: 1.6 g. Módulo: 16.0 mm. Grosor: 0.8 mm. P.C.: 6
Ref. bibliográfica: Vives 2088

8767 A - DIRHAM ALMOHADE. POSIBLE CECA: FEZ

Peso: 1.7 g. Módulo: 14.2 mm. Grosor: 1.2 mm. P.C.: 6
Ref. bibliográfica: Vives 2088

8768 A - DIRHAM ALMOHADE

Peso: 1.6 g. Módulo: 15.0 mm. Grosor: 0.9 mm. P.C.: 6
Ref. bibliográfica: Vives 2088

8769 A - DIRHAM ALMOHADE

Peso: 1.5 g. Módulo: 14.2 mm. Grosor: 0.8 mm. P.C.: 6
Ref. bibliográfica: Vives 2088

8770 A - DIRHAM ALMOHADE

Peso: 1.5 g. Módulo: 14.0 mm. Grosor: 0.9 mm. P.C.: 6
Ref. bibliográfica: Vives 2088

8762 A - DÍRHAM ALMOHADE

*Pes: 1.6 g. Mòdul: 14.8 mm. Gruix: 1.0 mm. P.C.: 6
Ref. bibliogràfica: Vives 2088*

8763 A - DÍRHAM ALMOHADE

*Pes: 1.6 g. Mòdul: 13.5 mm. Gruix: 0.8 mm. P.C.: 6
Ref. bibliogràfica: Vives 2088*

8764 A - DÍRHAM ALMOHADE

*Pes: 1.6 g. Mòdul: 14.6 mm. Gruix: 1.0 mm. P.C.: 6
Ref. bibliogràfica: Vives 2088*

8765 A - DÍRHAM ALMOHADE. SECA: MÚRCIA

*Pes: 1.7 g. Mòdul: 14.6 mm. Gruix: 1.1 mm. P.C.: 6
Ref. bibliogràfica: Vives 2096*

8766 A - DÍRHAM ALMOHADE

*Pes: 1.6 g. Mòdul: 16.0 mm. Gruix: 0.8 mm. P.C.: 6
Ref. bibliogràfica: Vives 2088*

8767 A - DÍRHAM ALMOHADE. POSSIBLE SECA: FES

*Pes: 1.7 g. Mòdul: 14.2 mm. Gruix: 1.2 mm. P.C.: 6
Ref. bibliogràfica: Vives 2088*

8768 A - DÍRHAM ALMOHADE

*Pes: 1.6 g. Mòdul: 15.0 mm. Gruix: 0.9 mm. P.C.: 6
Ref. bibliogràfica: Vives 2088*

8769 A - DÍRHAM ALMOHADE

*Pes: 1.5 g. Mòdul: 14.2 mm. Gruix: 0.8 mm. P.C.: 6
Ref. bibliogràfica: Vives 2088*

8770 A - DÍRHAM ALMOHADE

*Pes: 1.5 g. Mòdul: 14.0 mm. Gruix: 0.9 mm. P.C.: 6
Ref. bibliogràfica: Vives 2088*

ART I MORT AL MONTGÓ

LA COVA DEL BARRANC
DEL MIGDIA DE XÀBIA

Rituales funerarios en un
santuario del III milenio a.C.

BIBLIOGRAFÍA. BIBLIOGRAFIA.

AAVV. (1981): *Atlante delle forme ceramiche*; EAA. pp .223, TAV.CVIII, fig.14. Roma.

AAVV. (2004): *XÀBIA. Arqueologia y Museo. Museos municipales en el MARQ*. Alacant.

AZUAR RUIZ,R.(1989): *Dénia Islámica. Arqueologia y Poblamiento*. Col. Patrimonio, núm.11. Inst. Cult. "Juan Gil-Albert". Alacant.

CASABÓ, J., MARTÍNEZ, E. y SANPEDRO, J. (1997) Art rupestre al Montgó. *Aguaits*, 13-14, 183-221. Xàbia

S.E.C.E.X. (1991): *Catàleg de coves i avencs de Xàbia*. Secció Espeleològica del Centre Excursionista de Xàbia, Ajuntament de Xàbia. Xàbia

SOLER DÍAZ, J.A. (1997) La "Cova del Montgó" en el marc del fenomen funerari del III mil·lenni a.C a la Marina Alta (Alacant), *Aguaits*, 13-14, 127-156. Xàbia.

SOLER DÍAZ, J.A. (2002) *Cuevas de inhumación múltiple en la Comunidad Valenciana*. 2 volúmenes. Real Academia de la Historia-Museo Arqueológico Provincial de Alicante. Madrid-Alicante.

